

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

35

Zeszyt z okazji 60-lecia istnienia muzeum w Starej Synagodze w Krakowie /
Volume issued on the occasion of the 60th anniversary of the museum
in the Old Synagogue in Kraków

Koncepcja merytoryczna zeszytu /
The concept behind the main theme of the volume:
Eugeniusz Duda

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2017

Kolekcje, muzea

Collections, museums

Wątki żydowskie w fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Część 2.

Fotografie dotyczące okresu II wojny światowej i miejsc pamięci

Przed wkroczeniem Niemców do Krakowa w 1939 roku mieszkało tu około 64 tysięcy Żydów, co stanowiło czwartą część ludności miasta. W większości zajmowali kamienice na terenie Kazimierza i Stradomia. Niniejszy artykuł jest drugą częścią podjętej przez pracowników Działu Fotografii Krakowskiej Muzeum Historycznego Miasta Krakowa próby opisanie zbiorów fotograficznych MHK związanych z tematyką żydowską¹, a dotyczy okresu II wojny światowej. Fotografie, które zostały omówione w tej części, są fragmentem trzech kolekcji: Negatywów (nr inw. MHK-.../N) i Starej fotografii (nr inw. MHK-Fs.../IX), będących pod opieką Działu Fotografii Krakowskiej, oraz Judaica Fotografia (nr inw. MHK-.../VII Fot), którą opiekuje się oddział Stara Synagoga. Ostatni artykuł, poświęcony zresztą tylko w niewielkiej części temu tematowi, napisany przez Aleksandrę Jaklińską-Dudę, pochodzi z 1988 roku². Zawarte w nim informacje nie są już aktualne, głównie z powodu postępu w badaniach, które pozwoliły zrewidować naszą wiedzę, oraz z powodu licznych nabytków, jakie w międzyczasie udało się pozyskać. Trafiły one do kolekcji Negatywów i Starej fotografii, natomiast Judaica Fotografia jest kolekcją zamkniętą. Należy już na wstępie zaznaczyć, że wszystkie omawiane w artykule fotografie pochodzące z tej ostatniej kolekcji są reprodukcjami. Zostały przezfotografowane przez Pracownię Fotograficzną MHK pod kierownictwem Daniela Zawadzkiego w latach 1959–1960³. Niestety w księgach inwentarzowych i w pamięci pracowników Muzeum nie zachowały się informacje, skąd pochodziły oryginały, którymi się posłużono. W moim artykule wątki żydowskie są potraktowane dość szeroko. Omawiam rów-

nież fotografie, które z tą tematyką są związane przez pewne osoby, jak Tadeusz Pankiewicz, czy miejsca, jak apteka Pod Orłem lub fabryka Oskara Schindlera. Są one jednak opisane nieco mniej szczegółowo od tych pokazujących bezpośrednio Żydów i ich świat. Co do przedziału czasowego to naturalnie nasuwają się dwie daty: 6 września 1939 roku – wkroczenie Niemców do Krakowa jako data początkowa, i 18 stycznia 1945 roku – wkroczenie Armii Czerwonej jako data końcowa wykonania zdjęć. Jednak spora grupa fotografii, które nie mieszczą się w tych ramach, także znalazła się w moim artykule. Są to przedwojenne fotografie związane z Tadeuszem Pankiewiczem i powojenne ujęcia, pokazujące np. miejsca upamiętnień kaźni Żydów w Krakowie. Podobnie ma się sprawa ze zdjęciami ilustrującymi powojenne losy Pankiewicza, jego aptekę oraz Żydów, którzy w czasie wojny byli z tą apteką związani, a MHK posiada jedynie ich powojenne fotografie. Jeśli chodzi o miejsce wykonania zdjęć, to artykuł w zasadzie dotyczy Krakowa i na tych zdjęciach głównie się skupia. W zbiorach MHK jest jednak pewna liczba zdjęć łączących się z tematyką artykułu, które wykonano poza Krakowem⁴. Krótkie informacje o nich również zostały w artykule zawarte. To rozszerzenie tematu poza Kraków jest spowodowane troską o to, aby czytelnik otrzymał pełny obraz zbiorów fotograficznych MHK, a także by ułatwić poszukiwania badaczom spoza Muzeum. Omawiane fotografie pochodzą z różnych źródeł: zakupów, darowizn od osób prywatnych, przekazów od instytucji czy przejęć zbiorów jednostek, które były włączane w struktury MHK. Taka sytuacja miała miejsce, gdy w 2003 roku apteka Pod Orłem⁵ stała się oddziałem

¹ Zob. Gaczoł Ewa, Gellner Joanna: *Wątki żydowskie w fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Część 1. Fotografie do 1939 roku* oraz Kwiatek Anna: *Wątki żydowskie w fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Część 3. Fotografie z okresu po II wojnie światowej* w niniejszym tomie.

² Jaklińska-Duda Aleksandra: *Judaica w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Fotografia*. „Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1988, z. 15, s. 131–132.

³ Daniel Zawadzki (1918–1981), kierownik Pracowni Fotograficznej MHK, zatrudniony w Muzeum w latach 1953–1966; zob. *Foto-*

grafia. Katalog zbiorów. Red. nauk. Mariusz Hermansdorfer, oprac. Adama Sobota. Wrocław 2007, s. 419; o Zawadzkim i jego fotografii też Kwiatek Anna: *Wątki żydowskie...* w niniejszym tomie. Informacja o przezfotografowaniu zbiorów pochodzi z: Jaklińska-Duda Aleksandra: *Judaica...*, s. 132.

⁴ Ma to związek ze specyfiką oddziału Stara Synagoga, który zajmuje się historią i kulturą Żydów nie tylko krakowskich. Trafiły też do zbiorów fotografie wykonane poza Krakowem, będące częścią większej kolekcji, np. dar Guido Morbera lub Ottona Klugego.

⁵ Muzeum to powstało w 1983 r. pod nazwą Muzeum Pamięci Narodowej, więcej zob. niżej.

Ryc. 1. Ulica Floriańska, 1940 (?), autor fot. nieznanym; nr inw. MHK-Fs21993/IX/38

MHK, wtedy to do zbiorów trafiła spora kolekcja fotografii częściowo pozyskana od rodziny Tadeusza Pankiewicza.

6 września 1939 roku Niemcy wkroczyli do Krakowa i w zasadzie od samego początku szykanowali ludność żydowską. Zaczęło się od nakazu oznaczenia gwiazdą Dawida żydowskich sklepów, przedsiębiorstw i kawiarni, następnie sami Żydzi mieli obowiązek od 1 grudnia 1939 roku noszenia na prawym przedramieniu białych opasek z tą gwiazdą. Niemcy dokonywali rabunków, eksmisji, zablokowano konta i skrytki bankowe, pozwolono jedynie na posiadanie 2000 zł, resztę konfiskowano w trakcie rewizji. Żydzi nie mogli korzystać z kolei, zamykano ich szkoły, synagogi, zwalniano żydowskich lekarzy z pracy itp. 18 maja 1940 roku wyznaczono im trzymiesięczny okres na opuszczenie

miasta. Zgodnie z życzeniem Hansa Franka, Kraków jako „stolica” Generalnego Gubernatorstwa miał być wolny od Żydów. Tym, którym udało się dotrzymać terminu, pozwolono na wybór miejsca przesiedlenia i zabranie majątku. Po 15 sierpnia 1940 roku rozpoczęto przymusowe wysiedlenia, w trakcie których można było zabrać jedynie 25 kg bagażu. W Krakowie mogli pozostać tylko Żydzi posiadający specjalne pozwolenie. Większość ludności żydowskiego pochodzenia opuściła miasto. Pozostałych kilkanaście tysięcy mogło mieszkać w różnych częściach Krakowa do 3 marca 1941 roku, kiedy zarządzeniem gubernatora dystryktu krakowskiego utworzono „dzielnicę mieszkaniową” dla Żydów na terenie Podgórze⁶.

Niemal natychmiast po wrześniowej klęsce Polski Niemcy skonfiskowali wyposażenie laboratoriów i materiały fotograficzne, a za robienie zdjęć i posiadanie sprzętu fotograficznego bez pozwolenia groziły surowe kary. Przedwojenne zakłady fotograficzne działały nadal, ale na potrzeby okupantów, to właśnie oni byli klientami, dla nich wywoływano klisze i robiono odbitki. Jak pisze Janina Struk, wkraczający do Polski Niemcy byli uzbrojeni nie tylko w karabiny, ale i aparaty fotograficzne. Polska i polscy Żydzi, tak odmienni od znanych im Żydów z Europy Zachodniej, byli dla nich egzotycznym zjawiskiem, pogardzanym, ale ciekawym, stąd wartym uwiecznienia⁷.

Sporo fotografii ze zbiorów MHK przedstawiających interesujący nas temat wykonali okupanci, którzy często wymieniali się fotografiami między sobą, przesyłali je też rodzinie do Niemiec. Tu na uwagę zasługuje kolekcja zebrana ponad pół wieku po wojnie i podarowana Muzeum przez prawnika, Niemca Guido Morbera, który na początku

⁶ Na temat sytuacji Żydów w okupowanym Krakowie przed powstaniem getta zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów w Krakowie*. Kraków 1985, s. 11–43, Chwałba Andrzej: *Dzieje Krakowa. T. 5. Kraków w latach 1939–1945*. Kraków 2002; *Kronika Krakowa*. Warszawa 1996, s. 339–348; Bednarek Monika: *Terror w okupowanym Krakowie*. W: Bednarek Monika, Gawron Edyta, Jeżowski Grzegorz, Zbroja Barbara, Zimmerer Katarzyna: *Kraków – czas okupacji 1939–1945*. Kraków 2010, s. 236–259. Książka towarzysząca wystawie stałej w oddziale MHK Fabryka Emalia Oskara Schindlera; Zimmerer Katarzyna: *Życie codzienne krakowian w okupowanym mieście*. W: Bednarek Monika, Gawron Edyta, Jeżowski Grzegorz, Zbroja Barbara, Zimmerer Katarzyna: *Kraków – czas okupacji...*, s. 184–231.

⁷ Więcej na ten temat zob. Struk Janina: *Holokaust w fotografiach. Interpretacja dowodów*. Warszawa 2007, s. 59, 89–107.

Ryc. 2. Ulica Limanowskiego, ok. 1940 r., autor fot. nieznan; nr inw. MHK-Fs21993/IX/142

XXI wieku wziął udział w wymianie studentów, zafascynował się Krakowem i po powrocie do swojej ojczyzny zauważył, że na rynku antykwarycznym jest sporo zdjęć z czasów II wojny światowej dotyczących Krakowa. Skupował je w Niemczech, USA, Kanadzie, Francji, dzięki czemu powstała kolekcja prawie 200 fotografii, przeważnie niepowiązanych ze sobą, które w 2015 roku podarował MHK⁸. Zdjęcia zostały wykonane w większości przez amatorów, przeważnie z kręgów wojskowych: żołnierzy, oficerów, lekarzy, słowem – Niemców, którzy w czasie wojny stacjonowali w Krakowie, niestety nie znamy ich nazwisk. Pokazują one miasto i najbliższą okolicę oczami niemieckich żołnierzy. Niektóre z tych zdjęć były umieszczone w albumach, które niemieccy wojskowi z pasją tworzyli i często przesyłali rodzinom⁹; na odwrociach nadal są ślady po kartach, do których były przyklejone. Z całej tej kolekcji dziewięć jest związanych z tematyką artykułu. Jedno z nich przedstawia żydowskiego sklepikarza stojącego na progu sklepu¹⁰. Na witrynie sklepu-cukierni nie widać żadnych oznaczeń, postawa sklepikarza jest dość swobodna, nic sobie nie robi z tego, że jest fotografowany. To może sugerować, że fotografia była zrobiona tuż po wkroczeniu Niemców do Krakowa, czyli jesienią (może jeszcze we wrześniu) 1939 roku, przed wprowadzeniem obowiązku znakowania żydowskich sklepów. Na kilku fotografiach pochodzących z tego daru Żydzi są ujęci jakby przypadkowo: widok ulicy Floriańskiej, a po prawej stronie mężczyzna z opaską na prawym przedramieniu¹¹ (ryc. 1), czy sfotografowany przemarsz wojsk niemieckich ulicą Limanowskiego z uchwyconymi po drugiej stronie ulicy (przy skrzyżowaniu z ulicą św. Kingi) przechodniami, spośród których część ma opaski¹²

(ryc. 2). Podobna sytuacja jest na nierozpoznanej (mimo podpisu na odwrocie „Kraakau”) fotografii, gdzie na pierwszym planie jest mężczyzna z opaską¹³. Pozostałe fotografie z tej serii będą omawiane poniżej, w częściach odpowiadających im tematycznie.

Niemcem był zapewne autor zdjęcia bardzo podobnego w charakterze do powyższych, który uchwycił żydowską parę (gwiazda Dawida na przedramieniu) idącą przez most Krakusa¹⁴. Celem autora było sfotografowanie objuczonej chłopki widocznej na pierwszym planie, o czym świadczy napis po niemiecku na odwrocie, więc owa para znalazła się w kadrze przypadkowo¹⁵.

Posiadamy kilka ujęć pokazujących krakowski Kazimierz i jego mieszkańców przed przesiedleniem do getta. Autorzy tych zdjęć pozostają anonimowi, nieznana jest też ich narodowość. Widać na nich ulice, domy i place Kazimierza: ulicę Szeroką 16 i 17 oraz całą pierzeję zachodnią, ulicę Ciemną, podwórko przy ulicy Skątecznej, plac Wolnica,

⁸ Dar obejmował również książkę telefoniczną z epoki. Po złożeniu artykułu do druku Guido Morber podarował MHK kolejny album z ok. 200 zdjęciami i 30 negatywami.

⁹ Na ten temat Struk Janina: *Holokaust...*, s. 89–102.

¹⁰ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/103.

¹¹ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/38.

¹² Nr inw. MHK-Fs21993/IX/142.

¹³ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/119.

¹⁴ Most Krakusa dziś nieistniejący, w jego miejscu stoi most Powstańców Śląskich.

¹⁵ Nr inw. MHK-Fs18130/IX.

wejście do kamienicy przy ulicy Wąskiej 4¹⁶. Ponadto niezidentyfikowane podwórze (niekoniecznie na Kazimierzu) z żydowską rodziną¹⁷. Na fotografiach widać Żydów jeszcze w swoich domach, przy codziennych zajęciach, biegające dzieci. Wszyscy oni zachowują się swobodnie, na niektórych ujęciach nie noszą obowiązkowych opasek. W tej serii znajdują się również fotografie synagogi Izaaka, wejścia do synagogi Remu oraz portret starszej kobiety podpisanej jako ostatnia opiekunka cmentarza przy tej bożnicy. Wreszcie kilka fotografii Starej synagogi pokazującej jej wygląd sprzed zniszczeń dokonanych przez Niemców. Widnieje na nich charakterystyczne ogrodzenie, płaski dach północnego babińca czy siodłowy dach sali śpiewaków. Synagoga w tym kształcie była dziełem Zygmunta Hendla, który na zlecenie gminy żydowskiej przeprowadził renowację, a raczej przebudowę synagogi w latach 1904 i 1913 oraz 1923. Na fotografiach widać, że stan budynku z zewnątrz jest jeszcze dobry. Był on początkowo wykorzystywany jako skład i warsztat, a od 1941 roku stale dewastowany, co doprowadziło go na skraj ruiny¹⁸. Dzisiejszy wygląd bożnicy to efekt prac konserwatorskich i przygotowujących budynek do celów muzealnych (oddział MHK)¹⁹.

26 października 1939 roku ukazało się rozporządzenie wprowadzające nakaz pracy przymusowej dla Żydów również w soboty i inne święta żydowskie. Zatrudniano ich do przeróżnych prac, w tym do zmiatania i odśnieżania ulic. Codziennie rano widywano kolumnę mężczyzn i kobiet maszerującą do pracy²⁰. Taką grupę obojga płci z łopatami na tle Barbakanu ujął nieznaną fotograf²¹. Kolejne zdjęcia pokazują Żydów w czasie zimy odśnieżających linię A–B Rynku Głównego²², ulicę Skawińską²³ i ujętą z góry (drugie i trzecie piętro kamienicy) sporą grupę odśnieżającą niezidentyfikowaną ulicę w Krakowie²⁴. Wszystkie te fotografie są nieznanego autorstwa. Kolejna, pochodząca z daru Guido Morbera, której autorem jest zapewne Niemiec, to widok odśnieżania w niezidentyfikowanej miejscowości²⁵. Wreszcie zdjęcie przedstawiające starszego Żyda w tradycyjnym stroju zmuszonego przez niemieckich żołnierzy do odśnieżania czołgu²⁶. Dwa następne nieznanego autorstwa pokazują żydowskich mężczyzn w tradycyjnych strojach z łopatami w trakcie pracy²⁷. Żydzi ci nie mają opasek na ramionach, mimo że są w miejscu publicznym. Może to wskazywać na wydarzenia z 22–23 września

1939 roku, czyli sprzed nakazu noszenia opasek. W tych dniach wypadało święto Jom Kippur (Sądny Dzień) i właśnie SS-Oberscharführer Paul Siebert wydał Żydom polecenie zasypywania rowów przeciwlotniczych na terenie całego miasta²⁸. Na koniec tego wątku fotografia, na której widać ludność żydowską przymuszoną do zmiatania ulic, scena została zarejestrowana w Przemysłu²⁹.

To ostatnie zdjęcie pochodzi z innego znaczącego daru dla MHK, przekazanego przez Hansa Ottona Klugego, potomka oficera Wehrmachtu, który stacjonował w czasie wojny w Krakowie, Ottona Klugego. Jest to jedna z 92 czarno-białych wojennych fotografii ukazujących Kraków i jego okolice. Nie ma pewności co do autorstwa zdjęć, gdyż niemieccy wojskowi często wymieniali się zrobionymi zdjęciami³⁰, jednak wiele wskazuje, że był nim Otto Kluge – z jego wspomnień wiemy, że parał się fotografią, a nawet miał sobie urządzać w Krakowie ciemnię³¹. O jeszcze jednym ujęciu z tej serii będzie mowa niżej.

Nieznaną autor na dwóch fotografiach uchwycił widok ulicy Józefa od strony ulicy Krakowskiej³² (ryc. 3). Są to dwa ujęcia, na których można dostrzec osoby z opaskami na przedramieniu, witrynę sklepu z gwiazdą Dawida oraz ludzi ładujących różne przedmioty (m.in. krzesła) na wóz z zaprzężonym do niego koniem. Wygląda na to, że ładują cały swój dobytek. Ubrani są lekko, co wskazuje na wiosenne-litni porę. Fotografie pokazują prawdopodobnie wysiedlenie z Krakowa, i to przed 15 sierpnia 1940 roku, gdyż na wozie znajduje się znacznie więcej niż dozwolona liczba rzeczy, którą Żydzi mogli zabrać po upływie tej daty. Zapewne wysiedlenie pokazuje również kolejna fotografia, także nieznanego autora³³. Dostrzegamy na niej koczujących ludzi z dobytkiem (rzucając się w oczy meble) na brzegu Wisły (dziś Bulwar Kurlandzki), czekających na możliwość załadunku na statek.

1 marca 1940 roku pozwolono Żydom na jazdę tramwajami jedynie w specjalnych przedziałach oznaczonych tabliczką *Nur für Juden* (Tylko dla Żydów), tabliczki zniknęły w kwietniu 1941 roku, kiedy pozostali w Krakowie Żydzi znaleźli się w getcie w Podgórzu. MHK posiada w zbiorach jedną fotografię pokazującą tak oznakowany tramwaj³⁴.

Wydźwięk omawianych do tej pory fotografii był stosunkowo neutralny. Zupełnie inny charakter mają zdjęcia

¹⁶ Numery inw. MHK-Fs11027/IX–MHK-Fs11039/IX.

¹⁷ Nr inw. MHK-Fs8921/IX.

¹⁸ Zniszczona synagoga jest widoczna na fotografiach omówionych w: Kwiatek Anna: *Wątki żydowskie...* w niniejszym tomie.

¹⁹ O synagodze zob. Duda Eugeniusz: *Historia i architektura synagogi Starej od XVI wieku po jej adaptację na muzeum po II wojnie światowej*. W: *Ostoja tradycji*. Kraków 2016, s. 49–112. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, oddział Stara Synagoga, 22 grudnia 2016 r. – 30 listopada 2018 r. Kurator: Eugeniusz Duda; Ludwikowski Leszek: *Stara Bożnica na Kazimierzu w Krakowie*. Kraków 1981, s. 28–48.

²⁰ Zob. np. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 19–21.

²¹ Nr inw. MHK-Fs19880/IX.

²² Numery inw. MHK-Fs18058/IX i MHK-Fs18059/IX.

²³ Nr inw. MHK-54/VII Fot.

²⁴ Nr inw. MHK-56/VII Fot.

²⁵ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/118. Możliwe, że jest na niej ukazany Kraków, jednak jak dotąd nie udało tego potwierdzić.

²⁶ Nr inw. MHK-59/VII Fot.

²⁷ Numery inw. MHK-Fs11889/IX i MHK-Fs11890/IX.

²⁸ Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 19.

²⁹ Nr inw. MHK-Fs18237/IX/7, z daru Ottona Klugego.

³⁰ Szerzej o tym procederze zob. Struk Janina: *Holokaust...*, s. 100.

³¹ Wspomnienia Ottona Klugego są przechowywane w zbiorach Biblioteki Naukowej i Archiwum MHK, nr inw. MHK K.145.

³² Numery inw. MHK-Fs8918/IX i MHK-Fs8919/IX.

³³ Nr inw. MHK-Fs8920/IX.

³⁴ Nr inw. MHK-55/VII Fot; zob. Zimmerer Katarzyna: *Życie codzienne krakowian...*, s. 192.

Ryc. 3. Wysiedlenie Żydów z Krakowa – ul. Józefa, przed 15 sierpnia 1940 r. (?), autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs8919/IX

wykonane przez okupantów przedstawiające społeczność żydowską, tak aby obraz pasował do rozpowszechnianego jeszcze przed wojną w Niemczech stereotypu zapóźnionego cywilizacyjnie Żyda z Europy Środkowej. W tej grupie mieszczą się też fotografie aktów okrucieństwa, upokarzania, w tym zbrodni dokonanych przez Niemców, a samo zrobienie zdjęcia było w tym przypadku nie tylko pamiątką, ale i trofeum oraz dodatkowym upokorzeniem ofiar. Co charakterystyczne, fotografie tego typu (nie tylko z zbiorów MHK) przedstawiają w zasadzie wyłącznie mężczyzn³⁵. Większość takich ujęć będących w posiadaniu MHK została wykonana poza Krakowem. Tu należy wymienić zakupione przez Muzeum fotografie nieznanego autora przedstawiające żydowską biedotę na ulicach Działoszyc³⁶. Inny przykład to widok ulicy Grabanowskiej (obecnie Stanisława Moniuszki) w Białej Podlaskiej, z rozciągniętym nad ulicą transparentem informującym o wejściu do „Dzielnicy żydowskiej”³⁷. Wreszcie kilka fotografii przedstawiających Żydów i ich oprawców w niezidentyfikowanych miejscowościach³⁸. Dwie kolejne, również nieznanego autorstwa, przynoszą obraz Żydów z narzuconymi na ramiona dużymi tałesami.

Na pierwszej³⁹ widać starego i młodego mężczyznę pozujących do zdjęcia, a na drugiej⁴⁰ tego młodszego w otoczeniu niemieckich wojskowych, którzy obcinają mu pejsy, a on sam ma rozpięty rozporek. Ta druga fotografia jest dobrze znanymi i „popularnym” przykładem obrazującym ośmieszanie i znęcanie się nad ortodoksyjnymi Żydami⁴¹. Oba zdjęcia mają ewidentnie prześmiewczy charakter, zapewne oprawcy kazali ubrać się Żydom w tradycyjny strój. Fotografie, o których mowa, nie pokazują wydarzeń krakowskich, ale i tu dochodziło do podobnych, o czym wspomina chociażby Aleksander Biberstein w swojej książce⁴². To obcinanie pejsów i bród jest wręcz symbolicznym sposobem poniżania Żydów. W zbiorach fotograficznych MHK można odnaleźć, poza omawianymi wyżej, jeszcze dwie fotografie pokazujące ten proceder. Na jednej z nich nieznanego autora, związanej przez podobieństwo postaci z dwiema opisanymi wyżej fotografiami przedstawiającymi pracujących Żydów z łopatami, widzimy młodego mężczyznę w mundurze⁴³, który obcina brodę tradycyjnie ubranemu Żydowi⁴⁴. Inna pokazuje roześmianych młodych niemieckich żołnierzy pozujących do zdjęcia w czasie, kiedy jeden

³⁵ O tego typu fotografiach zob. Struk Janina: *Holokaust...*, s. 41–44, 88–98.

³⁶ Numery inw. MHK-Fs15285/IX–MHK-Fs15288/IX.

³⁷ Nr inw. MHK-Fs17768/IX.

³⁸ Numery inw. MHK-Fs11217/IX, MHK-Fs11892/IX, MHK-Fs17769/IX, MHK-Fs17770/IX.

³⁹ Nr inw. MHK-Fs11893/IX.

⁴⁰ Nr inw. MHK-Fs11894/IX, przeffotografowana.

⁴¹ Inne jej odbitki (lepszej jakości) są w posiadaniu różnych instytucji, a sama fotografia została dokładnie omówiona przez Janinę Struk. Pokazuje syna rabina (ojciec na pierwszej fotografii) z Siera-

dza lub Żyda Moische Weintrauba z rumuńskiego miasta Fokszany, a zdjęcie miało być wykonane w obozie w Vapnearca w Rumunii. Według obu wersji są to jego ostatnie chwile. Struk Janina: *Holokaust...*, s. 96–97.

⁴² Już w 1939 r. nakazano Żydom ubrać się odświętnie i udać do bożnic (które z nakazu okupanta zamknięto) po to, aby niemieccy reporterzy mogli ich sfotografować i pokazać w prześmiewczy sposób; zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 20.

⁴³ Niestety niewidocznym dokładnie, przez co niemożliwym do rozpoznania.

⁴⁴ Nr inw. MHK-Fs11891/IX.

z nich obcina pejsy złapanemu na ulicy mężczyźnie. Scenie przypatrują się młody chłopak (wychodzi za kadru) i dorosły w kapeluszu z kijem lub bitem – dozorca albo woźnica⁴⁵. Na innej fotografii widać ludzi wsiadających na pakę ciężarowego samochodu. Niemiecki wojskowy popędza ich kopniakiem, żołnierz stojący w głębi uśmiecha się rozbawiony całą sytuacją. Na zdjęciu widać inny rodzaj niemieckich represji – łapanek, w czasie której Niemcy dodatkowo upokarzają swoje ofiary. Scena rozgrywa się na placu Bawół na Kazimierzu, obok Starej synagogi⁴⁶. Znaczna część tak złapanych trafiała do więzienia przy ulicy Montelupich⁴⁷, którego dziedziniec ze stojącymi twarzami do ściany zatrzymanymi widnieje na dwóch kolejnych fotografiach⁴⁸.

W temacie propagandy mieści się również fotografia niemieckiego plakatu przeznaczonego dla Polaków, zrównującego Żydów z wszami i tyfusem plamistym⁴⁹. Plakaty takie to część akcji dyskredytującej Żydów w oczach reszty polskiego społeczeństwa i dążącej do wciągnięcia jej w antyżydowskie akcje⁵⁰.

Zupełnie inny charakter mają fotografie polskiego autora, Mariana Plebańczyka⁵¹. W drugiej połowie 1941 roku przeprowadzono przebudowę ciągu kamienic przy ulicy Krakowskiej (numery nieparzyste), przekuwając podcienia w celu usprawnienia komunikacji. Prace wykonywała firma Plebańczyka, który też wykonał serię ujęć pokazujących przebieg prac. Na dwóch widać również ludzi idących wzdłuż ulicy Krakowskiej z opaskami z gwiazdą Dawida, można także dostrzec szyldy żydowskich sklepów (np. A.S. Spira)⁵².

3 marca 1941 roku ukazało się zarządzenie wydane przez gubernatora dystryktu krakowskiego, Otto Wächtera, o utworzeniu w Krakowie getta, czy jak oficjalnie je nazywano, „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej”. Pozostali w Krakowie Żydzi mieli się do niego przenieść do 20 marca. Getto było zlokalizowane w Podgórzu i obejmowało kilka ulic wokół placu Zgody (dziś plac Bohaterów Getta). Z 320 budynków wysiedlono 3,5 tysiąca osób, a w ich miejsce przesiedlono 16 tysięcy Żydów⁵³.

Początkowo otoczono getto drutem kolczastym, w kwietniu rozpoczęto wznoszenie muru z charakterystycznymi, półokrągłymi zwieńczeniami, przypominającymi żydowskie macewy. 20 czerwca 1942 roku Niemcy ograniczyli obszar getta, wydzielając z niego teren znajdujący się na południe od ulicy Limanowskiego⁵⁴. Na dwóch fotografiach Mariana Plebańczyka wykonanych w lecie 1942 roku⁵⁵ widzimy mur z półokrągłymi zwieńczeniami, zamykający ulicę Rękawka od strony skrzyżowania z ulicą Parkową (na tej ulicy stał autor). W oknach budynków, których ściany były równocześnie granicą getta, a okna wychodziły na „aryjską stronę” – w tym przypadku na ulicę Parkową⁵⁶ – znajdują się kraty. Na jednej z fotografii⁵⁷ mężczyzna stoi przy stercie ułożonych cegieł – jest to może moment rozbierania muru getta, po jego zmniejszeniu w czerwcu 1942 roku⁵⁸.

Główna brama do getta była przy Rynku Podgórskim, a dokładnie przy jego zbiegu z ulicą Limanowskiego. Rozciągała się między narożnikiem domu przy Rynku Podgórskim 1, mającym też adres Limanowskiego 2 (od marca 1941 roku siedziba gminy żydowskiej – Judenratu do czasu zmniejszenia obszaru getta w czerwcu 1942 roku), a budynkiem przy Rynku Podgórskim 15. Bramę stanowiły dwa wysokie łuki rozpostarte nad jezdnią, pod którymi przejeżdżały pojazdy, w tym tramwaj linii nr 3. Po bokach zlokalizowano przejścia-furtki dla pieszych. Ponad bramą umieszczono gwiazdę Dawida, a w górnej partii napis w języku jidysz „Żydowska Dzielnica Mieszkaniowa”. Przed bramą Niemcy postawili tablicę informacyjną⁵⁹. W naszych zbiorach posiadamy kilka fotografii ukazujących tę bramę. Pierwsza, z 1941 roku, autorstwa Franciszka Bednarza⁶⁰, pokazuje grupę ludzi z wozami, na których wiozą swój dobytek⁶¹. Na jej odwrocie można przeczytać, że jest to przesiedlenie do getta⁶², chodzi o przesiedlenie mieszkańców gmin podkrakowskich przyłączonych do Krakowa w 1941 roku⁶³. Dwie inne fotografie nieznanego autorstwa pokazują bramę⁶⁴ i zbliżenie na furtkę dla pieszych z posterunkiem policji⁶⁵. Na obu można dostrzec polskiego granatowego policjanta i żydowskiego odemana⁶⁶ sprawdzających dokumenty chcącym

⁴⁵ Nr inw. MHK-Fs10307/IX.

⁴⁶ Nr inw. MHK-58/VII Fot.

⁴⁷ Zob. np. Bednarek Monika: *Terror...*, s. 236–259.

⁴⁸ Numery inw. MHK-59/VII Fot i MHK-60/VII Fot. Nie ma pewności, że fotografie przedstawiające łapanek i więzienie przy ul. Montelupich ukazują Żydów, jednak znajdują się one w kolekcji Judaica Fotografii, dlatego zostały opisane w artykule.

⁴⁹ Nr inw. MHK-Fs11040/IX.

⁵⁰ Struk Janina: *Holokaust...*, s. 93.

⁵¹ Marian Plebańczyk (1905–1973), inżynier architekt, działacz sportowy, współzałożyciel i prezes Kolejowego Klubu Wodnego. Fotografie przechowywał w specjalnym pudełku z przegródkami, z wykazem chronologicznym umieszczonym na wewnętrznej stronie wieka.

⁵² Numery inw. MHK-6338/N/5 i MHK-6342/N/5.

⁵³ O losie Żydów w getcie krakowskim zob. np. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 44–93; Zimmerer Katarzyna: *Getto*. W: Bednarek Monika, Gawron Edyta, Jeżowski Grzegorz, Zbroja Barbara, Zimmerer Katarzyna: *Kraków – czas okupacji...*, s. 288–331; Pióro Anna: *Getto krakowskie 1941–1943*.

Przewodnik po terenie getta. Kraków 2005.

⁵⁴ Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 44–93.

⁵⁵ Nr inw. MHK-6353/N/3–4.

⁵⁶ Dom przy ul. Rękawka 1 czy Rynek Podgórski 4, fasada od strony ul. Parkowej.

⁵⁷ Nr inw. MHK-6353/N/3.

⁵⁸ 20 czerwca 1942 r. Stadthauptmann Rudolf Pavlu wydał decyzję o wyłączeniu z getta terenu na południe od ul. Limanowskiego.

⁵⁹ Zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 45; Pióro Anna: *Getto krakowskie...*, s. 20–22.

⁶⁰ Franciszek Bednarz – bliżej nieznan.

⁶¹ Nr inw. MHK-Fs21565/IX.

⁶² Odbitka została wykonana już po wojnie.

⁶³ Nie jest to przesiedlenie marcowe, czyli to z momentu powstania getta, gdyż na drzewach, które widać przy Rynku Podgórskim, są dobrze rozwinięte liście, więc musiała to być późna wiosna lub lato.

⁶⁴ Nr inw. MHK-Fs15283/IX.

⁶⁵ Nr inw. MHK-Fs15284/IX.

⁶⁶ Odeman – policjant żydowski z Żydowskiej Służby Porządkowej (Jüdischer Ordnungsdienst).

Ryc. 4. Brama do getta, która mieściła się u zbiegu ulic Lwowskiej, Józefińskiej i Dąbrowskiego, autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs21993/IX/112

wejść na teren getta. Fotografie nie są dokładnie datowane, ale widoczne na pierwszej z nich liście na drzewach oraz lekka odzież cywilów świadczą, że musiały być zrobione w lecie 1941 roku, ewentualnie w 1942 roku przed zmniejszeniem obszaru getta w czerwcu tego roku i ograniczeniem wydawania przepustek. Z tego samego czasu pochodzą trzy reprodukowane fotografie z kolekcji Judaica Fotografia, na których widzimy ujęcie z północnej strony Rynku Podgórskiego przez otwartą bramę na ulicę Limanowskiego⁶⁷, podobne ujęcie z tramwajem linii nr 3 wyjeżdżającym z getta⁶⁸ oraz bramę z bliska, z dobrze widocznymi wrotami, które służyły do jej zamykania⁶⁹. Inna fotografia pokazuje bramę, za którą widać budynki po północnej stronie ulicy Limanowskiego⁷⁰, a przed bramą pozują do zdjęcia niemieccy oficerowie, za którymi stoi ustawiona grupa żydowskich mężczyzn (zapewne robotnicy wychodzący lub wracający z pracy w jednym z zakładów poza gettem). Autor fotografii nie jest znany, ale możemy się domyślić, że był Niemcem, prawdopodobnie związanym z pozującymi do zdjęcia oficerami. Zostało ono wykonane w 1941 roku, w okresie jesienno-zimowym⁷¹. Kolejna fotografia z lipca 1942 roku pochodzi z daru Ottona Klugego⁷². Widzimy na niej dzieci przy pompie studni, za którą jest wspomniana wyżej tablica informacyjna w języku polskim i niemieckim, mówiąca o zasadach wejścia i przejazdu przez getto. Na budynku magistratu od strony ulicy Limanowskiego widać tabliczkę: POLICJA – jeden z lokali był zajmowany przez posterunek niemieckiej policji, tam wydawano przepustki do getta⁷³. Wreszcie fotografia wykonana przez wspomnianego wcześniej Franciszka Bednarza przedstawia bramę prawdopodobnie po likwidacji getta⁷⁴. Na odwrocie jest informacja, że ujęcie zostało zrobione w 1943 roku⁷⁵. W prawym górnym rogu widzimy gałązkę ze świeżymi, ale już dobrze rozwiniętymi liśćmi, co wskazuje na to, że musiało być zrobione w kwietniu lub maju, czyli już po likwidacji getta. Dodatkowo na bramie brakuje gwiazdy Dawida i napisu w języku jidysz.

Ryc. 5. Brama do getta prowadząca z ul. Na Zjeździe na pl. Zgody (dziś Bohaterów Getta), 1941–1943, autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs21993/IX/110

Na innej fotografii, pochodzącej z daru Guido Morbera, możemy dostrzec bramę, która mieściła się u zbiegu ulic Lwowskiej, Józefińskiej i Dąbrowskiego. Widać przez nią fragment getta po parzystej stronie ulicy Lwowskiej i tory tramwajowe, które w owym czasie były położone w ciągu ulicy Lwowskiej (jeździły tędy tramwaje linii nr 3 do Łągiewnik i nr 6 do Płaszowa)⁷⁶ (ryc. 4).

Z tego samego daru pochodzą trzy fotografie przedstawiające bramę prowadzącą z ulicy Na Zjeździe na plac Zgody (obecnie Bohaterów Getta)⁷⁷. Widać na nich nie tylko samą bramę, fragment muru i pilnujących strażników, ale przez bramę spory fragment placu Zgody i budynki przy nim stojące, a dziś przebudowane (pod nr. 17) lub nabudowane (pod nr. 16)⁷⁸ oraz nieistniejące, a znajdujące się niegdyś w miejscu,

⁶⁷ Nr inw. MHK-61/VII Fot.

⁶⁸ Nr inw. MHK-63/VII Fot.

⁶⁹ Nr inw. MHK-62/VII Fot.

⁷⁰ Nr inw. MHK-Fs16555/IX.

⁷¹ Świadczy o tym brak liści na drzewach, raczej nie wchodzi tu w rachubę wczesna wiosna, gdyż widać ukończoną bramę, którą budowano w kwietniu 1941 r., kiedy już pewne załóżki liści powinny być widoczne.

⁷² Nr inw. MHK-Fs18236/IX/2.

⁷³ Zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 45; Pióro Anna: *Getto krakowskie...*, s. 20–22.

⁷⁴ Nr inw. MHK-Fs21564/IX.

⁷⁵ Jest to powojenna odbitka.

⁷⁶ MHK-Fs21993/IX/112; o bramie zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 46–47.

⁷⁷ Numery inw. MHK-Fs21993/IX/110, MHK-Fs21993/IX/111, MHK-Fs21993/IX/113, z daru Guido Morbera.

⁷⁸ Zob. numery inw. MHK-Fs21993/IX/110 i MHK-Fs21993/IX/111.

Ryc. 6. Brama do getta prowadząca z ul. Na Zjeździe na pl. Zgody, 1941–1943, autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs21993/IX/111

gdzie dziś biegnie fragment ulicy Na Zjeździe łączący ją z ulicą Limanowskiego⁷⁹ (ryc. 5 i 6). Trzecia fotografia pokazuje tramwaj wjeżdżający przez bramę na teren getta – prawdopodobnie nr 6 jadący z Salwatora do Płaszowa⁸⁰. Przy bramie znajdowała się furtka, ulokowana przy budynku dawnego dworca autobusowego (w czasie wojny posterunku policji). Przez tę furtkę odbywał się główny ruch pieszych⁸¹. Nie widać jej na fotografiach bramy, ponieważ była sporo od niej oddalona. Natomiast doskonale jest widoczna na fotografii nieznanego autorstwa⁸² pokazującej z bliska granatowego policjanta sprawdzającego dokumenty Żydów (opaski na prawych przedramionach) chcących wejść i wyjść z getta. Przez prześwit furtki widać nieostry fragment placu Zgody i ulicy Lwowskiej.

⁷⁹ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/111.

⁸⁰ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/113 – użycie słowa prawdopodobnie spowodowane jest tym, że tramwaj został uchwycony w czasie jazdy, przez co numer wyszedł nieostro.

⁸¹ Pióro Anna: *Getto krakowskie...*, s. 14; Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 42.

⁸² Nr inw. MHK-Fs18661/IX.

⁸³ Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 46.

⁸⁴ Nr inw. MHK-63/VII Fot.

⁸⁵ Nr inw. MHK-67/VII Fot.

⁸⁶ Nr inw. MHK-66/VII Fot.

⁸⁷ Nr inw. MHK-65/VII Fot.

⁸⁸ Biogramy pracownic Apteki zob. Bednarek Monika: *Apteka Tadeusza Pankiewicza w getcie krakowskim. Przewodnik*. Kraków 2013, s. 11–12; zob. też Pankiewicz Tadeusz: *Apteka w getcie krakowskim*. Kraków 2003; Pióro Anna: *Magister Tadeusz Pankiewicz. Biografia*. Red. Anna Biedrzycka. Kraków 2013.

⁸⁹ Nr inw. MHK-Fs15483/IX.

⁹⁰ Nr inw. MHK-Fs19110/IX.

⁹¹ Nr inw. MHK-Fs15493/IX.

⁹² Nr inw. MHK-Fs19111/IX.

Jedno zdjęcie pokazuje bramę na wysokości ulicy Limanowskiego (po wschodniej stronie getta) między budynkami pod numerami 50 i 31⁸³. Nieznany z imienia fotograf uchwycił ze skrzyżowania ulic Limanowskiego i Lwowskiej perspektywę tej części ulicy Limanowskiego i toczącego się na niej życia. Na pierwszym planie widać fragment bramy z furtką i pilnującym jej policjantem. Na budynku przy ulicy Limanowskiego 31 (dziś przebudowanym, tu jeszcze z balkonami) widnieje znak policji. Fotografia została wykonana w 1941 roku, sądząc po tym, że na drzewach nie widać liści, prawdopodobnie tuż po utworzeniu getta⁸⁴.

Na tej samej ulicy nieznanymi autor zrobił zdjęcie fragmentu muru getta zamykającego ulicę Rękawka⁸⁵. Fotografie wykonano prawdopodobnie tuż po utworzeniu getta, gdyż brak jest liści na drzewach, co wskazuje na wczesną wiosnę. Jakiś mężczyzna wykonuje prace przy murze. Przy uważnym oglądzie fotografii widać, że obok niego znajduje się sito do przesiewania piasku, potrzebnego do budowy i otynkowania muru.

Wszystkie fotografie bram i murów getta omawiane dotąd były ujęciami spoza getta, wykonanymi po „aryjskiej stronie”, a getto widać w nich jedynie przez otwór bramny lub zza muru. Natomiast wspomniany wyżej fragment muru zamykający ulicę Rękawka jest również ujęty na kolejnej fotografii nieznanego autora, tym razem od strony getta, z góry, ze skałek stoku Krzemionek. Na zdjęciu widać mężczyzn wznoszących ten fragment muru⁸⁶. Podobnie ma się sytuacja z fotografią pokazującą budowę głównej bramy getta. W zbiorach Muzeum znajduje się zdjęcie pokazujące ten moment i zostało ono wykonane z ulicy Limanowskiego w stronę Rynku Podgórskiego. Widać na nim robotników i pnącą się w górę, jeszcze oszalowaną bramę. Zdjęcie wykonano wczesną wiosną 1941 roku, a jego autor nie jest znany⁸⁷. Również wspomniana wyżej furtka przy bramie na ulicy Na Zjeździe jest ujęta od wewnątrz na zdjęciu nieznanego autorstwa, przedstawia ono pracownice apteki Pod Orłem: Aurelię Danek i Irenę Drożdżikowską⁸⁸, oczekujące w kolejce do wyjścia z getta⁸⁹. Fotografia jest zadatowana na rok 1942, a po lekkich strojach pań można wnioskować, że było to lato. Mur getta od wewnątrz można zobaczyć jeszcze na dwóch odbitkach tego samego ujęcia, przedstawiających Irenę Halpern-Cynowicz (z opaską z gwiazdą Dawida na przedramieniu) na tle muru z widoczną w nim dziurą. Fotografie są ewidentnie odbitkami z tego samego negatywu, wykonanymi w różnym czasie. Jedna pochodzi z daru samej Halpern-Cynowicz⁹⁰. Druga, o nieco szerszym kadrze, weszła do zbiorów MHK wraz z objęciem opieką Muzeum Pamięci Narodowej Apteka pod Orłem (zob. niżej)⁹¹. Po stroju kobiety można wnioskować, że ujęcie wykonano w lecie zapewne 1941 lub 1942 roku. W pewien sposób teren getta pokazuje kolejna fotografia z daru Ireny Halpern-Cynowicz. Na pierwszym planie siedzi ona (z opaską na przedramieniu) na wapiennej skale, w tle widać fragmenty kamienic, prawdopodobnie są to budynki przy ulicy Rękawka 29 i 31. Fotografia datowana jest na rok 1941, a po stroju pani Ireny widać, że jest lato – w tym okresie teren ten wchodził w skład getta⁹². Fotograf nie jest znany, ale najprawdopodobniej był nim jej znajomy.

29 maja 1942 roku niemiecka policja i SS otoczyły getto. Rozpoczęło się stemplowanie kenkart, co trwało do

Ryc. 7. Wysziedlenie z getta, 1942, fot. Józef Grudziński; nr inw. MHK-452/N/7

31 maja. Wieczorem tego dnia niemieccy policjanci i funkcjonariusze OD zaczęli obchodzić mieszkania w getcie i wyprowadzać z nich osoby bez odpowiedniego stempla. Zatrzymani byli gromadzeni na placu Zgody. Ludzi tych wyprowadzono z getta i pognano do stacji w Prokocimiu lub Płaszowie, skąd zostali wywiezieni do obozu zagłady w Bełżcu. Kolejną grupę wyprowadzono 2 czerwca. Następną 4 czerwca, wtedy do akcji oprócz SS, policji niemieckiej i odemianów do getta weszły oddziały polskiej policji granatowej i junacy z Baudienstu (Służby Budowlanej)⁹³. Od 6 do 8 czerwca w getcie dokonano następnej selekcji połączonej ze zmianą dokumentów, zakwalifikowani do pracy otrzymywali tzw. blauscheiny (niebieskie karty). 8 czerwca kolejna grupa blisko 2 tysięcy osób, które nie przeszły pozytywnie weryfikacji, została wywieziona do obozu w Bełżcu. W czasie czerwcowych wysiedleń Niemcy wywieźli od 5 do 7 tysięcy Żydów. Akcja była wyjątkowo brutalna, wiele osób zostało zamordowanych na ulicach getta, w tym sieroty z żydowskiego sierocińca i chorzy ze szpitala. Wysziedlenia te były dobrze obfotografowane przez Niemców⁹⁴.

W zbiorach MHK znajduje się seria fotografii wykonanych przez Józefa Grudzińskiego⁹⁵ z okna pierwszego piętra

domu przy ulicy Karpackiej w Prokocimiu. Dar ten⁹⁶ składa się z dwóch części. Pierwsza to siedem negatywów⁹⁷ mało-obrazkowych. Wszystkie one są zrobione z ukrycia, np. przez okno zza firanki, przez co na niektórych części kadru zajmuje nieostry, ciemny, podłużny obiekt (zapewne element okna). Przedstawiają przemarsz Żydów w różnym wieku, z niewielkim bagażem podręcznym, są ubrani w płaszcze, ale porozpinane – był to czerwiec, na fotografiach widać, że dzień był słoneczny. Ludzie zabrali ze sobą płaszcze, gdyż Niemcy wmaiwali im, że jadą na roboty na Ukrainę, wiedzieli, że długo nie wrócą do Krakowa, stąd zapewne chcieli zabrać ciepłą odzież na zimę. O tym, że jest to lato, świadczą letnie mundury Niemców pilnujących kolumny. Lekko są ubrani junacy z Baudienstu, których widać na samochodach wiozących na pakach jakichś ludzi w cywilu oraz prawdopodobnie zwłoki (ryc. 7). Druga część daru to osiem odbitek⁹⁸, z czego cztery przedstawiają to samo ujęcie (w różnej jakości). Wszystkie odbitki są wykonane z wspomnianych wyżej negatywów.

Znana fotografia – często reprodukowana i czasem podpisywana jako widok ulic getta w momencie jego likwidacji⁹⁹ – została w rzeczywistości wykonana poza obrębem murów, ze skrzyżowania ulic Lwowskiej i Limanow-

⁹³ Baudienst – utworzona przez Niemców dla Polaków i Ukraińców na terenie Generalnego Gubernatorstwa forma pracy przymusowej.

⁹⁴ Więcej zob. np. Kuwałek Robert: *Deportacja Żydów krakowskich do obozu zagłady w Bełżcu – 1942 rok*. W: *Apteka pod Orłem. Historia i pamięć*. Kraków 2013, s. 24–37; Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 57–71; Zimmerer Katarzyna: *Getto...*, s. 303.

⁹⁵ Józef Grudziński (1903–1944), działacz ludowy i publicysta; zob.

Polski słownik biograficzny: Grudziński Józef. Hasło oprac. Stanisław Gawęda T. 9. Wrocław 1961, s. 45–46.

⁹⁶ Zostały przekazane przez osobę prywatną i w zbiorach MHK znalazły się w 1988 r.

⁹⁷ Nr inw. MHK-452/N/1-7.

⁹⁸ Numery inw. MHK-Fs8276/IX–MHK-Fs8280/IX.

⁹⁹ Zob. *Kronika Krakowa...*, s. 355.

Ryc. 8. Niemiecki żołnierz na żydowskim cmentarzu, zima 1939–1941, autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs21993/IX/114

skiego, z miejsca, gdzie ówczesne tory tramwajowe z ulicy Lwowskiej rozchodziły się do Płaszowa i do Łagiewnik. Na fotografii widać perspektywę ulicy Lwowskiej, porzucone wzdłuż niej pakunki pozostawione przez wysiedlanych Żydów, w głębi grupki ludzi oraz bramę przy ulicy Lwowskiej z fragmentem nieistniejącego dziś muru. Autor fotografii nie jest znany, ale był nim prawdopodobnie Niemiec – na fotografii skrajnie z lewej strony widać stojącego niemieckiego wojskowego, fotograf widać nic sobie nie robił z jego obecności, a na taką bez troskę mogli sobie pozwolić tylko Niemcy¹⁰⁰. W zbiorach znajdują się jeszcze cztery fotografie wykonane z tego samego miejsca, co omawiana wyżej. Przez to, ale i przez podobieństwo kompozycji można podejrzewać, że zrobiono je tą samą ręką. Wszystkie one pokazują likwida-

cje getta A, która nastąpiła 13 marca 1943 roku. Widzimy na nich Żydów niosących resztki swojego dobytku oraz eskortujących ich Niemców, można też dostrzec przejawy okrucieństwa Niemców, o których pisali świadkowie wydarzeń¹⁰¹.

Pewną całość tworzą fotografie legitymacyjne, wykonane zapewne przed wojną lub na jej początku i znalezione w Podgórzu na terenie dawnego getta¹⁰². Znalazły się one w zbiorach Muzeum Pamięci Narodowej, a następnie gdy muzeum stało się częścią MHK, weszły w skład zbiorów Działu Fotografii Krakowskiej. Niektóre osoby widniejące na omawianych fotografiach są podpisane na ich odwrociach: Cira Jakubowicz¹⁰³, Estera Kazimierska, Salomon Abend, Róża Taszkun, Dawid Kuppermain¹⁰⁴, Hersz-Beja Herszkowicz, Golda Kürschner, Tauba Klajner, Saira Hernlingiewicz, Dwojna Sarna, Rebeka Lejzorek-Taube, Frajdl Kazimierowska, Abram Żarnowski, Jakub Lejzorowicz, Dawid Czerwonajagoda, Janina Horowicz¹⁰⁵, Helena Grinberg. W odniesieniu do części nie ma pewności co do poprawności odczytania nazwisk: Sura Wąsowicz, Kazimierski Meir, Charmacz Szoch¹⁰⁶, Izaak Kurland, Ghena Zalonednew, Hawa Zielonedrzewo, Roza Baszkurtz, Nowomiejska Freira, Zukerman Izaak, Josek-Mendl Wdowiński, Monek Lederman, Monek Marmur, Rubin Goldfreid, Lejbun Wolf Fikenlstein, Sura-Kajka Grajow, Rywka Stern, Gitla Rozenkranc. Wreszcie kilka nie zostało opisanych¹⁰⁷. Wraz z legitymacyjnymi fotografiami znaleziono zbiór portretów atelierowych wykonanych przez miechowskiego fotografa Jana Spiechowicza jeszcze przed wojną¹⁰⁸.

W zbiorach MHK znajduje się również 26 fotografii związanych z gettem w Warszawie. Można je podzielić na kilka kategorii. Pierwsza pokazuje życie ludności żydowskiej w getcie: przeprowadzkę do getta w październiku 1940 roku, Żydów pracujących przymusowo w warsztacie krawieckim, grupę bezdomnych dzieci na ulicy getta, dzieci w tajnej

¹⁰⁰ Nr inw. MHK-Fs17655/IX. W zbiorach Muzeum pod nr. inw. MHK-69/VII Fot znajduje się również przezfotografowana przez pracownika Daniela Zawadzkiego (zob. wyżej) wersja tego zdjęcia. Jest ona skadrowana tak, że praktycznie nie widać stojącego po lewej wojskowego.

¹⁰¹ Numery inw. MHK-68/VII Fot, MHK-70/VII Fot–MHK-72/VII Fot. Na temat wysiedlenia zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 82–83, Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 191–202; Zimmerer Katarzyna: *Getto...*, s. 329–331.

¹⁰² Numery inw. MHK-Fs15606/IX–MHK-Fs15646/IX.

¹⁰³ Zakład fotograficzny Janina z Miechowa.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ M.in. nieznanego Żyda (fotografia wykonana ok. 1900 r. przez zakład fotograficzny Kordyan przy ul. Stradomskiej 15 w Krakowie).

¹⁰⁸ Numery inw. MHK-Fs15594/IX/1–MHK-Fs15605/IX.

Ryc. 9. KL Plaszow, kadr z reportażu nakręconego przez Franciszka Franiszyna, żołnierza AK (przed cyfrową rekonstrukcją), 25 września 1944 r.; nr inw. MHK-325/N

szkole oraz Umschlagplatz – plac przeładunkowy przy ulicy Stawki¹⁰⁹. Ponadto dwie fotografie z obozu zagłady w Treblince: tory prowadzące do obozu i palenie zwłok pomordowanych¹¹⁰. To w tym obozie zginęło około 300 tysięcy Żydów z warszawskiego getta. Druga kategoria to fotografie pokazujące powstanie w warszawskim getcie: grupę niemieckich żołnierzy idących ulicą na tle płonącej kamienicy, mężczyznę skaczącego z płonącego budynku, niemieckich żołnierzy ostrzeliwujących getto z ciężkiego karabinu maszynowego, ostatnie dni powstania i niemieckich żołnierzy przeczesujących ruiny, z których wyciągani są pozostali przy życiu Żydzi, czy ruiny wysadzonej przez Niemców synagogi

przy ulicy Tłomackie¹¹¹. Do kolejnej kategorii można zaliczyć przezfotografowane dokumenty, zarządzenia, odezwy wydane przez niemieckich okupantów, Żydów walczących w getcie i wspierających ich Polaków¹¹². Dalej należy wymienić serię zdjęć portretowo-legitymacyjnych przedstawiających Mordechaja Anielewicza¹¹³, Emanuela Ringelbluma¹¹⁴, Andrzeja Szmida¹¹⁵, Józefa Lewartowskiego¹¹⁶, Janusza Korczaka¹¹⁷, Efraima Fondamińskiego¹¹⁸, Arie Wilnera¹¹⁹, Franciszka Bartosza¹²⁰, Abrahama Bluma¹²¹.

Wracając do krakowskiego getta – zostało ono ostatecznie zlikwidowane, a jego mieszkańcy wysiedleni 13 i 14 marca 1943 roku. Część Żydów (zdolnych do pracy)

¹⁰⁹ Numery inw. MHK-1/VII Fot–MHK-5/VII Fot.

¹¹⁰ Numery inw. MHK-6/VII Fot i MHK-7/VII Fot.

¹¹¹ Numery inw. MHK-8/VII Fot–MHK-12/VII Fot.

¹¹² Numery inw. MHK-13/VII Fot–MHK-17/VII Fot.

¹¹³ Mordechaj Anielewicz (1919–1943), komendant ŻOB i przywódca powstania w getcie; zob. więcej <http://www.getto.pl/>; nr inw. MHK-18/VII Fot.

¹¹⁴ Emanuel Ringelblum pseud. Edzio, Menachem (1900–1944), historyk i pedagog, działacz społeczny, organizatora podziemnego archiwum w getcie, autor *Notatek z getta warszawskiego*; zob. więcej <http://www.getto.pl/>; nr inw. MHK-19/VII Fot.

¹¹⁵ Pinkus Kartin (właśc. Andrzej Szmida; 1914–1942), działacz Polskiej Partii Komunistycznej na terenie getta, organizator pierwszej grupy bojowej Gwardii Ludowej, współorganizator Bloku Antyfaszystowskiego w getcie warszawskim; zob. więcej <http://www.getto.pl/>; nr inw. MHK-20/VII Fot.

¹¹⁶ Józef Lewartowski (właśc. Aron Finkelstein; 1895–1942), polityk,

pełnomocnik KC Polskiej Partii Robotniczej w getcie, współorganizator i przywódca Bloku Antyfaszystowskiego w getcie; zob. więcej <http://www.getto.pl/>; nr inw. MHK-21/VII/Fot.

¹¹⁷ Janusz Korczak (właśc. Henryk Goldszmit; 1878–1942), lekarz, pisarz, pedagog, dyrektor sierocińca w getcie; zob. więcej <http://www.getto.pl/>; nr inw. MHK-22/VII Fot.

¹¹⁸ Edward Efraim Fondamiński (1910–1943), inżynier i polityk, członek ŻOB, uczestnik powstania i sekretarz Komitetu Dzielnicy PPR w getcie; nr inw. MHK-23/VII Fot.

¹¹⁹ Arie Wilnera pseud. Jurek (1917–1943), członek zarządu ŻOB, łącznik ŻOB z AK po „aryjskiej stronie”; nr inw. MHK-24/VII Fot.

¹²⁰ Franciszek Bartoszek (1910–1943), plastyk, członek PPK i Gwardii Ludowej; nr inw. MHK-24/VII Fot.

¹²¹ Abrasza Blum (właśc. Abraham Blum; 1905–1943), działacz socjalistyczny, członek kierownictwa podziemnego Bundu w getcie; zob. więcej <http://www.getto.pl/>; nr inw. MHK-26/VII Fot.

przesiedlono do obozu pracy przymusowej Płaszów – od stycznia 1944 roku obóz koncentracyjny Płaszów, KL Płaszów. Obóz powstał już pod koniec 1942 roku na miejscu dwóch żydowskich cmentarzy przy ulicach Abrahama 3 i Jerozolimskiej 25, które Niemcy doszczętnie zniszczyli¹²². Możliwe, że jeden z nich został uchwycony na fotografii pochodzącej z daru Guido Morbera ukazującej niemieckiego żołnierza pośród żydowskich grobów. Została ona wykonana zimą w latach 1939–1941¹²³ (ryc. 8).

MHK w zasadzie nie posiada zdjęć z samego obozu, do wyjątku należy zaliczyć dwie fotografie wykonane prawdopodobnie z ulicy Wielickiej z trzema osobami na pierwszym planie¹²⁴. Najciekawsze jest jednak to, co widać w tle, zwłaszcza na zdjęciu oznaczonym nr. inw. MHK-Fs20752/IX/1. Można tam dostrzec teren powstającego obozu z przedwojennym domem przedpogrzebowym cmentarza przy ulicy Abrahama 3. Ten budynek, zaprojektowany przez Adolfa Siódma, z charakterystycznymi kopułami, w okresie funkcjonowania obozu był wykorzystywany jako stajnia i chlew. Skrzydło po prawej stronie zostało wysadzone przez Niemców w czasie budowy boczny kolejącej prowadzącej do obozu, resztę budynku wyburzono po wojnie. Natomiast przed domem przedpogrzebowym widać szkielet powstającej podłużnej budowli – prawdopodobnie baraków dla esesmanów.

Najciekawszym obiektem w zbiorach MHK związanym z KL Płaszów jest filmowy reportaż Tadeusza Franiszyna (1903–1996). Ten żołnierz AK o pseudonimie Jagoda w czasie okupacji nakręcił kilka reportaży¹²⁵. Muzeum posiada kopię sporządzoną w 1983 roku na taśmie 16 mm¹²⁶. Według relacji samego Franiszyna spisanej 8 maja 1983 roku¹²⁷, interesujący nas reportaż składa się z dwóch części. Pierwsza, nakręcona 25 września 1944 roku, pokazuje obóz od tyłu, czyli od strony ulicy Swozowickiej. Nagranie jest z ukrytej kamery z odległości

5–15 m od drutów kolczastych¹²⁸ (ryc. 9). Według jego relacji, w zadaniu pomagała mu Maria Wojnarowa pseudonim Rysia, która go osłaniała. Udało się uchwycić teren obozu, ogrodzenie z drutami kolczastymi, wieżyczkami strażniczymi i z samymi strażnikami oraz więźniów. Tego dnia nie udało się nakręcić filmu od frontu, czyli od ulicy Wielickiej, gdyż droga ta z powodu zbliżającej się Armii Czerwonej była mocno kontrolowana. Okazja nadażyła się 17 stycznia 1945 roku, jeszcze przed wkroczeniem Sowieców, ale już po ewakuacji obozu¹²⁹. Tym razem osłaniało go dwóch granatowych policjantów – członków AK (nie znał ich pseudonimów ani nazwisk). Uchwycony w tym dniu obóz jest opustoszały, na wieżyczkach nie ma strażników, nie widać też więźniów.

Po wojnie teren dawnego obozu niszczał, budynki zostały rozebrane. W latach 1954 i 1955 pracownicy Wydziału Kultury Prezydium Rady Narodowej Miasta Krakowa przeprowadzali wizje lokalne na jego terenie i miasto wykonało pewne prace porządkowe¹³⁰. Możliwe, że z tymi działaniami związana jest seria fotografii wykonanych przez nieznanego autora i przekazanych w 1962 roku przez Konserwatora Miejskiego do zbiorów MHK¹³¹. Część z nich jest datowana na jesień (październik lub listopad 1954), pozostałe bez określenia miesiąca, jedynie z podaniem roku 1954. Najprawdopodobniej nie pochodzą z jednej sesji fotograficznej, świadczą o tym pewne różnice w sposobie uchwycenia tych samych obiektów, np. dwa ujęcia krzyża upamiętniającego jedno z miejsc straceń, na pierwszym wokół podstawy krzyża złożono wieniec¹³², a na drugim po wieńcu nie ma śladu. Nie są to zdjęcia z uroczystości, gdyż nie ma na nich, jak i na innych z tej serii, widocznych ludzi. Te dwie fotografie przedstawiają drewniany krzyż z niewielką figurką ukrzyżowanego Chrystusa, nad którego głową rozpościera się łukowaty daszek. Ramiona krzyża oplata drut kolczasty, przywołujący na myśl koronę cierniową. Krzyż stał na jednym z miejsc egzekucji w obozie płaszowskim, tzw. Hu-

¹²² O obozie w Płaszowie zob. Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 82–146; Gawron Edyta: *Obóz w Płaszowie – część nazistowskiego planu eksploatacji gospodarczej i ludoznawstwa*. W: Bednarek Monika, Gawron Edyta, Jeżowski Grzegorz, Zbroja Barbara, Zimmerer Katarzyna: *Kraków – czas okupacji...*, s. 396–423; Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1943–1945*. Warszawa–Kraków 2009; idem: *Obóz Płaszów. Historia, świadkowie, teraźniejszość*. W: *Płaszów – odkrywanie*. Kraków 2016, s. 29–45; Wroński Tadeusz: *Obóz w Płaszowie – miejsce masowej eksterminacji ludności żydowskiej, polskiej i innych w latach 1942–1945*. Warszawa 1981.

¹²³ Nr inw. MHK-Fs21993/IX/114.

¹²⁴ Nr inw. MHK-Fs20752/IX/1-2. Z informacji uzyskanych od opiekunki kolekcji, Ewy Gaczoł, wynika, że oferent, od którego nabyto te zdjęcia, twierdził, że te trzy osoby specjalnie pozowały w tym miejscu, aby można było uchwycić to, co działo się za nimi – budowę obozu.

¹²⁵ Nr inw. MHK-325/N. Film na błonie zwojowej 16 mm, na jednej szpuli znajdują się reportaże: *Umocnienia Krakowa*, październik – grudzień 1944 r.; *Obóz koncentracyjny w Płaszowie*, listopad 1944 r. – styczeń 1945 r.; *Czarna niedziela w Krakowie*, 6 sierpnia 1944 r.; *Zgrupowanie oddziałów partyzanckich AK na Łysinie*,

wrzesień 1944 r.; *Pierwszy etap odwrótów Niemców*, lipiec 1944 r.

¹²⁶ W 2015 r. we współpracy z Wytwórnią Filmów Dokumentalnych i Fabularnych, Filmoteką Narodową oraz all Dots in Chimney Poland z Grupy Cyfrowej dokonano digitalizacji filmu, a na przełomie lat 2016 i 2017 cyfrowej rekonstrukcji.

¹²⁷ Maszynopis podpisany przez Tadeusza Franiszyna jest w kilku kopiach, krótko opisano w nim kulisy powstania filmów. Jest przechowywany w Dziale Fotografii Krakowskiej MHK jako załącznik do filmu.

¹²⁸ Filmowanie oraz robienie zdjęć obozu było karane śmiercią.

¹²⁹ Ostatni transporty wyjechał z obozu 16 stycznia, a Niemcy opuścili Kraków 18 stycznia 1945 r.

¹³⁰ Kocik Katarzyna: *Płaszów. Próba upamiętnienia (1945–2017)*. W: *Płaszów – odkrywanie...*, s. 97–141; Gryta Jan: *Polityka pamięci w Krakowie. Pomniki, tablice, obeliski sprzed roku 1989 poświęcone Zagładzie Żydów*. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 167.

¹³¹ Odbitki na papierze fotograficznym o numerach inw. MHK-Fs20780/IX/1-15 i MHK-Fs20781/IX/1-4, z czego te drugie są identyczne z odpowiednio: MHK-Fs20780/IX/9, MHK-Fs20780/IX/3, MHK-Fs20780/IX/12 i MHK-Fs20780/IX/15.

¹³² Nr inw. MHK-Fs20780/IX/14. Zdjęcie jest datowane na listopad 1954 r.

Ryc. 10. Teren byłego KL Płaszów, 1954, autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs20780/IX/4

jowej Górcie¹³³. Nazwa pochodzi od nazwiska esesmana Alberta Hujara¹³⁴ i w literaturze często jest określana jako H-Górka¹³⁵. Niemcy rozstrzelali tam swoje ofiary od lata 1943 do początku 1944 roku, prawdopodobnie większość była narodowości żydowskiej. Jednak forma upamiętnienia, a szczególnie napis pod krzyżem, który brzmiał: „Krzyż ten postawiono na pamiątkę zgładzenia Polaków na tej górze przez niemieckiego okupanta”¹³⁶ (jest to prawdopodobnie tylko początek inskrypcji), wskazuje na Polaków. W notatce z wizji lokalnej z czerwca 1954 roku mowa jest o tym, że krzyż postawiła miejscowa ludność, ale, jak słusznie zauważa Katarzyna Kocik¹³⁷, takie upamiętnienie jest zgodne z wytycznymi Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej Ministerstwa Kultury i Sztuki, zawartymi w odezwie z września 1945 roku o tymczasowym upamiętnieniu miejsc martyrologii¹³⁸. Obecnie znajduje się tam podobny w formie krucyfiks. Innym miejscem straceń na terenie dawnego obozu była fosa poaustriackiego szanca Fs 22¹³⁹. Miejsce to zwane było przez więźniów (być może dla kontrastu do Hujowej Górci) Cipowym Dołkiem, stąd w literaturze określenie C-dołek. Dokonywano tu egzekucji od lutego 1944 do jesieni 1944 roku w dużej mierze osób spoza obozu, po wojnie w miejscu tym umieszczono kamień. W omawianej serii fotografii znajdują się trzy ujęcia tego głązu, w tym dwa z bliska i jedno z oddali, prawdopodobnie z ulicy Swoszowickiej, z widocznymi białymi skałami i terenem, na którym później powstał rezerwat przyrody nieożywionej Bonarka. Na dwóch fotografiach kamienia z bliska nie widać umieszczonej na nim tablicy, która została zastąpiona obecną. Zmiana tablic miała nastąpić w czasie renowacji w 1955 roku lub w okresie budowy pomnika Ofiar Faszyzmu, więc nasze

zdjęcia ukazują pomnik jeszcze ze starą tablicą. Niewiele o tamtej tablicy wiadomo, znany jest tylko początek znajdującej się na niej inskrypcji: „Miejsce straceń męczenników Płaszowa 1942–1945 r. Poległym... spoczywają...”. Na kilku fotografiach omawianej serii widać sam C-Dołek, który w tym okresie miał być w złym stanie – jego brzegi zaczęły się osypywać, co jest zauważalne na fotografiach. Na zdjęciach można dostrzec również nieistniejące dziś Zakłady Chemiczne Bonarka (ryc. 10; obecnie w ich miejscu znajduje się centrum handlowe). Kolejne fotografie pokazują drogi na terenie dawnego obozu, ziemię, na której obok kamieni widać łuski naboju, opisaną jako miejsce po spalonym magazynie amunicji. Wreszcie aż sześć fotografii ukazuje wykute w skale groty korytarze, są to ujęcia zarówno z zewnątrz na wejście do groty, jak i ze środka na jej wylot. Według pewnych przekazów, miały to być komory gazowe przeznaczone dla Żydów, których jednak na terenie płaszowskiego obozu nie było. Nie wiadomo, skąd dokładnie ta błędna informacja się wzięła, ale początkowo dawano jej wiarę do tego stopnia, że nawet w księdze inwentarzowej fotografie te zostały opisane jako przedstawiające właśnie komory gazowe,

¹³³ W dawnym szanцу artyleryjskim FS 21 twierdzy Kraków.

¹³⁴ Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 101.

¹³⁵ Np. Gryta Jan: *Polityka pamięci...*, s. 159.

¹³⁶ Wroński Tadeusz: *Obóz w Płaszowie...*, s. 33.

¹³⁷ Kocik Katarzyna: *Płaszów...*, s. 97–141.

¹³⁸ Np. Jan Gryta podaje, że krzyż wystawiono wbrew lub niezależnie od woli władzy; zob. Gryta Jan: *Polityka pamięci...*, s. 165.

¹³⁹ Obiekt twierdzy Kraków.

co – podkreślmy raz jeszcze – nie jest prawdą. W rzeczywistości były to kawerny wydrążone przez więźniów, korytarze i komory służące jako schrony przeciwlotnicze. Istnieją one do dziś, znajdują się na tyłach domów przy ulicy Wiktora Heltmana.

Również z przekazu Konserwatora Miejskiego pochodzi fotografia nieznanego autora, datowana na październik 1954 roku¹⁴⁰, na której pokazano tablicę upamiętniającą Żydowską Organizację Bojową. Tablicę wmurowano w ścianę domu na rogu ówczesnego placu Zgody i ulicy Piwnej 13 marca 1948 roku, w piątą rocznicę likwidacji getta. Napis na tablicy głosi, że w budynku tym ŻOB miał swoją siedzibę, co jest pewną nieścisłością, gdyż dom ten był jednym z punktów, a sama organizacja nie miała stałej siedziby. Tablica ta jest pierwszym krakowskim upamiętnieniem żydowskich ofiar wojny. Inne ujęcie tej tablicy autorstwa Daniela Zawadzkiego pochodzi z 1961 roku¹⁴¹. Tablicę odnowiono w 1984 roku¹⁴².

Wróćmy jednak do byłego KL Płaszów. Przy C-dółku znajduje się kolejny monument upamiętniający ofiary niemieckich nazistów, mowa tu o pomniku Ofiar Faszyzmu, zaprojektowanym przez prof. Witolda Cęckiewicza, odsłoniętym 3 września 1964 roku¹⁴³. W zbiorach MHK można odnaleźć pięć negatywów ukazujących uroczystość odsłonięcia¹⁴⁴, wykonał je Józef Lewicki¹⁴⁵. Pierwsze ujęcie pokazuje przybyłych na uroczystości oficjeli¹⁴⁶ i jeszcze zasłonięty pomnik. Drugie – tłum ludzi zgromadzony na obszarze między pomnikiem a ulicą Kamińskiego (ujęcie spod pomnika). Następne – moment opadania szarobiałego, pasiastego płótna (nawiązanie do obozowych pasia-

ków), czyli samo odsłonięcie, a po bokach pomnika widać stojących przedstawicieli m.in. harcerzy, organizacji obozowych, żołnierzy i byłych więźniarek w obozowych pasiakach i chustkach na głowie. Kolejne dwa ujęcia przedstawiają składanie kwiatów przez poczty sztandarowe, widziane z perspektywy widza uroczystości¹⁴⁷. Pomnik został uwieczniony również przez Daniela Zawadzkiego¹⁴⁸. Wykonane przez niego zdjęcia nie są dokładnie datowane, zostały wykonane po 3 września 1964 roku. Wreszcie seria negatywowych ujęć pokazujących pomnik z różnych stron i różnej odległości oraz jego otoczenie, w tym opisywany wyżej pomnik-kamień poświęcony pomordowanym w obozie Żydom, tu z widoczną płytą z napisem po zmianie¹⁴⁹. Autorami tych negatywów są Janusz Podlecki¹⁵⁰, który wykonał je w wrześniu 1972 roku¹⁵¹, oraz Henryk Hermanowicz¹⁵², który zrobił je w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku¹⁵³.

Kończąc tematykę KL Płaszów, należy jeszcze wspomnieć o dwóch fotografiach z procesu jego komendanta, Amona Götha, który odbywał się przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w Krakowie od 27 sierpnia do 5 września 1946 roku i zakończył skazaniem go na śmierć. Zdjęcia pokazują Götha w ławie oskarżonych między dwoma milicjantami¹⁵⁴.

MHK posiada kilkanaście fotografii związanych z KL Auschwitz, są to: przedwojenny portret Hirscha Schwimmera (brata Marii Jaźwieckiej) zamordowanego w obozie¹⁵⁵, seria fotografii zrobionych z ukrycia przez Sonderkommando przedstawiających kobiety pędzone do komory gazo-

¹⁴⁰ Nr inw. MHK-Fs20777/IX/13.

¹⁴¹ Zob. niżej.

¹⁴² Więcej o upamiętnieniu miejsc kaźni Żydów po II wnie światowej zob. Kocik Katarzyna: *Płaszów...*, s. 97–141; Gryta Jan: *Polityka pamięci...*, s. 157–186.

¹⁴³ Historia powstania pomnika zob. Gryta Jan: *Polityka pamięci...*, s. 169–171, 173–176, Kocik Katarzyna: *Płaszów...*, s. 97–141; Szymański Wojciech: *Pomnik Ofiar Faszyzmu w Płaszowie jako tekst, kontekst i podtekst kultury. Pamięć o wojnie po wojnie. W: Płaszów – odkrywanie...*, s. 143–170.

¹⁴⁴ Nr inw. MHK-8810/N/1-5. Zdjęcie o nr. inw. MHK-8810/N/5 zostało opublikowane w: „Echo Krakowa” 1964, nr 208, z 4–5 września, s. 1

¹⁴⁵ Józef Lewicki (1919–1972), fotoreporter „Echa Krakowa”.

¹⁴⁶ Lucjan Motyka, I sekretarz KW PZPR i poseł; Andrzej Kurz, I sekretarz KKM PZPR; J. Marzec, I sekretarz Komitetu Dzielnicowego PZPR Podgórze; M.P. Wołkow, konsul ZSRR; Z. Chrzanowski i J. Łoś, zastępcy przewodniczącego prezydium WRN; Jan Garlicki i E. Góra, zastępcy przewodniczącego prezydium RN m. Krakowa; Witold Cęckiewicz; J. Ludwig, przewodniczący krakowskiego oddziału ZBoWiD; Janusz Wiczorek, przewodniczący Komitetu Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa oraz szef Urzędu Rady Ministrów. Te osoby są wymienione w „Echu Krakowa” jako przybyłe na uroczystości, nie wiadomo jednak, czy wszystkie one na znajdują na tej fotografii, gdyż z braku materiału porównawczego część z nich w czasie pisania artykułu była niezidentyfikowana.

¹⁴⁷ Opis uroczystości zob. „Echo Krakowa” 1964, nr 207, z 3 września, s. 1; nr 208, z 4–5 września, s. 1–2.

¹⁴⁸ Nr inw. MHK-Fs20403/IX/1-4.

¹⁴⁹ „Tu, na tym miejscu, skatowano, wymordowano i spielono

w latach 1943–1945 kilkadziesiąt tysięcy Żydów spędzonych z Polski i Węgier. Nie znamy nazwisk pomordowanych. Zastąpmy je jednym słowem – Żydzi. Tu, na tym miejscu dokonano jednej z najstraszliwszych zbrodni. Mowa ludzka nie zna słów na określenie ohydy tej zbrodni. Jej niesamowitego bestialstwa, bezwzględności, okrucieństwa. Zastąpmy je jednym słowem – hitleryzm. Pamięci pomordowanych, których ostatnim krzykiem rozpacz jest cisza tego płaszowskiego cmentarza, składają hołd ocaleni z faszystowskiego pogromu Żydzi”.

¹⁵⁰ Janusz Podlecki (1933–2015), fotografik znany ze zdjęć Krakowa i okolic, twórca wielu albumów, przez lata był fotoreporterem „Dziennika Polskiego”; zob. Turdza Witold: *Scejsja w architekturze Krakowa. Fotografie Janusza Podleckiego*. Kraków 2008, s. 28. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, oddział Kamienica Hipolitów, styczeń – marzec 2008 r. Kurator Witold Turdza; Kwiatek Anna: *Wątki żydowskie...* w niniejszym tomie.

¹⁵¹ Numery inw. MHK-7149/N, MHK-7408/N–MHK-7428/N.

¹⁵² Henryk Hermanowicz (1912–1992), fotograf, od 1950 r. mieszkał w Krakowie; *Po stokroć Hermanowicz! Katalog wystawy*. Red. Wiesław Dyląg, Marta Motyl. Kraków 2009, s. 17–19; Kwiatek Anna: *Wątki żydowskie...* w niniejszym tomie.

¹⁵³ Numery inw. MHK-5905/N/1–MHK5906/N/3, MHK-8602/N/490-492, MHK-8602/N/713-715, MHK-8603/N/407-409, 476-478, 525.

¹⁵⁴ Numery inw. MHK-Fs17654/IX i MHK-Fs17653/IX.

¹⁵⁵ Nr inw. MHK-12476/IX/1-2. Hirsch Schwimmer (nr obozowy 34789), ur. 1913 r., przybył do KL Auschwitz 5 maja 1942 r., zginął 1 lipca 1942 r. *Księga pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski Południowej 1940–1944*. Red. nauk. Franciszek Piper, Irena Strzelecka. T. 1. Warszawa–Oświęcim 2002.

wej, palenie zwłok¹⁵⁶, potrójne obozowe zdjęcie Stanisława Drobnera w pasiaku¹⁵⁷, wnętrze baraku z więźniami na pryczach¹⁵⁸, transport więźniów do KL Auschwitz¹⁵⁹, kilka powojennych ujęć pokazujących teren obozu i obiekty na nim się znajdujące, np. ścianę śmierci, ogrodzenie, baraki¹⁶⁰, ponadto wizyty w dawnym obozie Waltera Ulbricha¹⁶¹ oraz premiera Indii, Jawaharlala Nehru, i jego córki, Indiry Gandhi, oprowadzanych przez byłego więźnia Tadeusza Hołuję (1916–1985)¹⁶².

Z tematyką artykułu jest też związany spory zbiór fotografii łączących się z apteką Pod Orłem i jej właścicielem, Tadeuszem Pankiewiczem (1908–1993). Postać ta jest znana i dobrze opisana w literaturze, również o jego aptece sporo napisano¹⁶³. Fotografie te można podzielić na kilka kategorii. Pierwszą stanowią fotografie Pankiewicza sprzed wojny w towarzystwie różnych ludzi (w tym Heleny Kaim, jego późniejszej żony) na terenie Krakowa i w trakcie jego podróży po Polsce i zagranicą¹⁶⁴. Ważną serię stanowią ujęcia apteki wykonane w czasie okupacji, ukazujące jej wnętrza z wyposażeniem oraz pracowników w czasie pracy i spotkań towarzyskich¹⁶⁵. Można wśród nich rozpoznać

Aurelię Danek-Czortową, Irenę Drożdżikowską¹⁶⁶, Helenę Krywaniuk, Zofię Jaglarz i Anielę Pasternak¹⁶⁷. Widoczni na zdjęciach są również przyjaciele Pankiewicza, bywalcy apteki, dla których wizyta u Pankiewicza była chwilowym oderwaniem się od ciężarów życia w getcie: Markus Izraeler¹⁶⁸, Zemanek, Halina Drożdżikowska¹⁶⁹, Jerzy Łuczko, Tadeusz Chodzicki¹⁷⁰, dr Bernard Bornstein¹⁷¹, dr Leon Steinberg¹⁷², Roman Glassner¹⁷³, Roman Immerglück¹⁷⁴, ponadto Marceli Grüner¹⁷⁵ oraz kilka osób, których nie udało się rozpoznać. Irena Drożdżikowska jest też widoczna na dwóch zdjęciach¹⁷⁶ z placu Zgody po likwidacji getta – na jednej z nich widać gruz po zburzonym murze od strony ulicy Na Zjeździe. Pozuje z nią do zdjęcia Szerusia, buldog francuski, jeden z psów, który mieszkał ze swoimi właścicielami w getcie, a po ich śmierci, tak jak i inne psy o podobnej historii, błąkał się po okolicy i był dokarmiany przez pracowników apteki. Jako jedyny z psów związał się z nimi na stałe¹⁷⁷. Ponadto Muzeum posiada fotografie nieznanymi osobami, prawdopodobnie związanych z Pankiewiczem¹⁷⁸. Do kolejnej kategorii należą powojenne zdjęcia pokazujące Pankiewicza i jego pracowników

¹⁵⁶ Nr inw. MHK-Fs20810/IX/1–4, te znane ujęcia są pokazywane na ekspozycji w Byłym Niemieckim Nazistowskim Obozie Koncentracyjnym i Zagłady Auschwitz-Birkenau, ich powstanie jest opisane w: Struk Janina: *Holokaust...*, s. 155–158. Zob. też informacje o Pelagii Bednarskiej w: Łabno Beata: Pelagia Bednarska. W: *Wojna to męska rzecz? Losy kobiet w okupowanym Krakowie w dwunastu odciskach*. Red. Anna Biedrzycka. Kraków 2011, s. 46–49. Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, oddział Fabryka Emalia Oskara Schindlera, 16 listopada 2011 r. – 30 kwietnia 2012 r. Kurator Beata Łabno; Did-Huberman Georges: *Obrazy mimo wszystko*. Przekł. Maja Kubiak Ho-Chi. Kraków 2008; Lethen Helmut: *Cień fotografa. Obrazy i ich rzeczywistość*. Przekł. Elżbieta Kalinowska. Kraków 2016.

¹⁵⁷ Nr inw. MHK-Fs20778/IX. Brat Bolesława Drobnera, zdjęcie wykonano po 27 kwietnia 1942 r. Niecały miesiąc później Stanisław Drobner został zamordowany.

¹⁵⁸ Nr inw. MHK-Fs878/IX/16.

¹⁵⁹ Nr inw. MHK-Fs878/IX/11.

¹⁶⁰ Numery inw. MHK-Fs16680/IX, MHK-Fs12913/IX, MHK-14296/IX.

¹⁶¹ Nr inw. MHK-Fs20427/IX/2. Walter Ulbrich (1893–1973), wschodniemiecki polityk, I sekretarz Socjalistycznej Partii Jedności, fot. z 27 września 1963 r.

¹⁶² Nr inw. MHK-Fs20971/IX/2, fot. z 25 czerwca 1955 r.

¹⁶³ Zob. m.in. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*; Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów...*, s. 94–100 oraz wydawnictwa MHK: Pióro Anna: *Magister Tadeusz Pankiewicz...*; Salwiński Jacek: *Pamięć i historia II wojny światowej w działalności Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 139–147; Pióro Anna: *Apteka Pod Orłem – pamięć odzyskana. Dzieje Apteki jako przykład manipulacji pamięcią zbiorową*. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 187 – 231; Bednarek Monika: *Apteka Tadeusza Pankiewicza...*

¹⁶⁴ Część tych fotografii została zamieszczona w: Pióro Anna: *Magister Tadeusz Pankiewicz...*

¹⁶⁵ Numery inw. MHK-Fs15432/IX–MHK-Fs15470/IX, MHK-

-Fs15486/IX, MHK-Fs19108/IX, MHK-Fs20700/IX/6, MHK-Fs20976/IX.

¹⁶⁶ M.in. w opasce z gwiazdą Dawida, mimo że nie była Żydówką; nr inw. MHK-Fs15449/IX.

¹⁶⁷ Pankiewicz w swoich wspomnieniach nie wspominał o Zofii Jaglarz (pomoc apteczna) ani o Anieli Pasternak (laborantka).

¹⁶⁸ Kupiec i jubiler, przyjaciel Tadeusza Pankiewicza, zastrzelony przez Niemców, ojciec Dorin Izrael; zob. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 36–37.

¹⁶⁹ Siostra Ireny Drożdżikowskiej, współpracownicy Tadeusza Pankiewicza.

¹⁷⁰ Farmaceuta.

¹⁷¹ Lekarz; zob. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 106, 116–117.

¹⁷² Urodzony w 1902 r., z zawodu ginekolog i położnik pracujący w Krakowie, przyjaciel Pankiewicza; zob. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 44, 188. W zbiorach MHK jest też powojenne zdjęcie jego żony – nr inw. MHK-Fs22010/IX.

¹⁷³ (Roman) Rubin Selig Glassner, ur. 1877 r. w Podgórzu, dr medycyny, kierownik oddziału wewnętrznego szpitala przy ul. Józefińskiej, mąż Zofii Grunberg (ur. 1884), ojciec lekarki Stanisławy Ireny Glassner po mężu Skiminie (ur. 1912), zginął w Julagu III w Bieżanowie; zob. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 40–42, 117, 208.

¹⁷⁴ Farmaceuta, mimo posiadanych pozwoleń na pozostanie w getcie wywieziony w październiku 1942 r.; Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 132.

¹⁷⁵ Agent handlowy, konfident na usługach gestapo, zastrzelony przez organizację podziemną po marcu 1943 r.; zob. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, przede wszystkim s. 42–43.

¹⁷⁶ Numery inw. MHK-Fs15484/IX i MHK-Fs15485/IX, autor fot. nieznanymi, odbitki na pacierze fotograficznym z ok. 1943 r., 8,9 × 5,7 cm.

¹⁷⁷ O psie, którego imienia nie podano, pisze Pankiewicz w swoich wspomnieniach na s. 242. Pies ten był też jednym z bohaterów wystawy czasowej *Jak pies z kotem*, którą można było oglądać w Kamienicy Hipolitów (oddział MHK) w 2016 r.

¹⁷⁸ Numery inw. MHK-Fs15494/IX–MHK-Fs15496/IX.

Ryc. 11. Oskar Schindler z pracownikami w czasie budowy jednej z hal fabrycznych przy ul. Lipowej 4, 1943, autor fot. nieznanymi; nr inw. MHK-Fs19680/IX

w trakcie oficjalnych i prywatnych uroczystości, fotografie legitymacyjne, ujęcia z podróży po Polsce i poza jej granicami¹⁷⁹. Na szczególne podkreślenie zasługuje fotografia przedstawiająca moment wręczenia Pankiewiczowi medalu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata przez sekretarza ambasady Izraela, Alexandra Ben-Zvi, która to uroczystość odbyła się w jego mieszkaniu w 1986 roku¹⁸⁰. Do osobnej serii należy zaliczyć fotografie związane z Żydami, którym Pankiewicz pomagał. Tu na pierwszym miejscu trzeba wymienić zbiór fotografii przekazanych przez Irenę Halpern-Cynowicz. Pankiewicz pomógł jej w czasie wysiedlenia w czerwcu 1942 roku, ale i wcześniej zaopatrywał się u niego w leki. Pochodziła z bogatej żydowskiej rodziny, przeszła przez obozy pracy przymusowej w Płaszowie, Skarżysku-Kamiennej, Częstochowie, po wojnie wyemigrowała do Izraela¹⁸¹. Jej dar składa się z amatorskich fo-

tografi, które wykonał zapewne ktoś z jej bliskich. Wyżej była już mowa o dwóch, które ukazują ją w getcie, kolejne to powojenna fotografia legitymacyjna¹⁸², fotografie z wizyty u niej Pankiewicza w lutym i marcu 1957 roku¹⁸³, uroczystości w Instytucie Yad Vashem związane z nadaniem Pankiewiczowi tytułu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata (w których zastępowała schorowanego Pankiewicza)¹⁸⁴, dalej zdjęcia Pankiewicza w podeszłym wieku i jego grób¹⁸⁵. Ponadto Muzeum posiada jeszcze trzy powojenne fotografie Ireny Halpern-Cynowicz, które nie pochodzą z jej daru¹⁸⁶. Co do innych osób, to na kilku powojennych fotografiach widać Doris Israeler¹⁸⁷, córkę Marcusa i Anny Israelerów, znajomych Pankiewicza¹⁸⁸, słynnego muzyka Henryka Rosnera grającego na skrzypcach, uratowanego przez Oskara Schindlera¹⁸⁹, Carlosa Blau z rodziną, którego siostra, dr Rozalia Blau, jesienią 1941 roku uratowała

¹⁷⁹ Numery inw. MHK-Fs15473/IX, MHK-Fs15474/IX, MHK-Fs15497/IX–MHK-Fs15499/IX, MHK-Fs15543/IX, MHK-Fs15544/IX, MHK-Fs20707/IX–MHK-Fs20713/IX.

¹⁸⁰ Nr inw. MHK-Fs15544/IX. Pankiewicz otrzymał medal w 1983 r., jednak ze względu na stan zdrowia nie mógł go odebrać w Izraelu, wtedy to w jego imieniu drzewko zasadziła Irena Halpern-Cynowicz, a medal odebrał w swoim mieszkaniu trzy lata później; zob. Pióro Anna: *Magister Tadeusz Pankiewicz...*, s. 109, 112.

¹⁸¹ Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 89.

¹⁸² Nr inw. MHK-Fs19109/IX.

¹⁸³ Numery inw. MHK-Fs19112/IX–MHK-Fs19115/IX, fotokopie.

¹⁸⁴ Numery inw. MHK-Fs19116/IX–MHK-Fs19123/IX/2.

¹⁸⁵ Numery inw. MHK-Fs19128/IX–MHK-Fs19133/IX.

¹⁸⁶ Numery inw. MHK-Fs22011/IX, MHK-Fs22014/IX, MHK-Fs22015/IX.

¹⁸⁷ Numery inw. MHK-Fs15491/IX, MHK-Fs22006/IX/1–MHK-Fs22007/IX/2.

¹⁸⁸ Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 35, 36.

¹⁸⁹ Nr inw. MHK-Fs15492/IX. Wspomina o nim Pankiewicz, nie podając imienia; zob. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 27, 54.

Pankiewiczowi życie, a Carlos jako dziecko był w aptece¹⁹⁰, oraz portret Rene Olstina¹⁹¹.

Do kolejnej kategorii należą powojenne fotografie pokazujące aptekę Pod Orłem w momencie, gdy już nie pełniła funkcji aptecznej. W 1951 roku znacjonalizowano ją, choć pozostawiono Pankiewicza na stanowisku kierownika, którą to funkcję pełnił do końca 1953 roku. Gdy w kwietniu 1967 roku apteka została przeniesiona do budynku przy placu Bohaterów Getta 11, w pomieszczeniach poaptecznych ulokował się Bar Nadwiślański. Jest on widoczny na dwóch fotografiach: z około 1975 roku autorstwa fotografa MHK Józefa Korzeniowskiego¹⁹² i z roku 1980 autorstwa Jana Polonka¹⁹³. Obie przedstawiają budynek z zewnątrz, na drugiej z nich widać sztylbar. Dzięki zaangażowaniu grupy osób – przyjaciół Pankiewicza i utworzonemu przez nich Towarzystwu Przyjaciół Dzielnicy Podgórze – w 1981 roku roku naczelnik Urzędu Dzielnicowego Kraków-Podgórze nakazał zamknięcie baru, a lokal przekazano na siedzibę Muzeum Pamięci Narodowej. Zostało ono otwarte 22 kwietnia 1983 roku, w dniu uroczystości upamiętniających 40. rocznicę likwidacji getta. Data wskazuje jednak raczej na rocznicę wybuchu powstania w getcie warszawskim¹⁹⁴. Z tej uroczystości pochodzi publikowane zdjęcie Pankiewicza z przyjaciółmi na progu nowo otwartego muzeum¹⁹⁵. Uroczystość ta również została uwieczniona na fotografiach, które teraz znajdują się w zbiorach MHK¹⁹⁶. Ich autorem jest Jan Polonek. Przedstawiają składanie kwiatów przy zachowanym murze getta przy ulicy Lwowskiej, gdzie odsłonięto tablicę poświęconą Żydom z getta, składanie kwiatów pod tablicą ŻOB przy placu Bohaterów Getta 6 i samo otwarcie Muzeum Pamięci Narodowej – moment przecięcia wstęgi przez Jana Nowaka, wiceprezydenta Krakowa i przewodniczącego Komitetu Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, wnętrza wystawowe i składanie wieńców pod pomnikiem Ofiar Faszystów. Można na nich dostrzec m.in. Jana Nowaka, Fryderyka Podsiadło (kierownik Wydziału Kultury Urzędu Dzielnicowego w Podgórzu), Mariana Kuliga (naczelnik Urzędu Dzielnicowego Kraków-Podgórze),

Tadeusza Pankiewicza, Aurelię Danek, Irenę Drożdżkowską czy Helenę Krywaniuk. MHK posiada fotografie stałej wystawy w Muzeum Pamięci Narodowej¹⁹⁷ oraz zdjęcia z wystaw czasowych: z około 1986 z wystawy *Egzekucje uliczne na terenie miasta Krakowa*¹⁹⁸ i z 24 września 1988 roku fotografie Jana Polonka z otwarcia wystawy *Dzieci polskie w hitlerowskich obozach koncentracyjnych*¹⁹⁹. Kilka fotografii dotyczy Deutsche Emailwarenfabrik Oskara Schindlera przy ulicy Lipowej 4²⁰⁰, rozświetlonej przez oscarowy film *Lista Schindlera* Stevena Spielberga. Dziś w budynku administracyjnym nieistniejącej fabryki mieści się jeden z oddziałów MHK – Fabryka Emalia Oskara Schindlera²⁰¹, a w halach fabrycznych Muzeum Sztuki Nowoczesnej MOCAK. Fotografie tego miejsca z okresu II wojny światowej w zasadzie nie pokazują żydowskich pracowników, których zresztą początkowo było niewiele²⁰². Do wyjątków należy fotografia nieznanego autorstwa ukazująca uroczystość wiechy w budowanej hali fabrycznej²⁰³. Zdjęcie jest datowane na rok 1943 i chodzi zapewne o budowę nowej hali – sztalowni, powstającej w latach 1943–1944, tu jeszcze bez ścian, widoczny jedynie ich szkielet oraz szkielet dachu. Ujęcie wykonano z góry na grupę ludzi ułożoną w łuk otaczający jednego mężczyznę – Oskara Schindlera²⁰⁴ (ryc. 11).

W tłumie ludzi zapewne byli żydowscy pracownicy lub budowniczy hali – pracowały przy niej dwie duże grupy robotników przeniesionych z obozu Płaszów²⁰⁵. Żydowską pracownicę Kazimierę (Kazię) Seweryn-Rosółową rozpoznano na znajdującej się w zbiorach MHK wykonanej na początku XXI wieku reprodukcji fotografii z 28 września 1944 roku. Stoi w towarzystwie kilku kobiet i mężczyzny za stołem, na którym ustawiono garnki – wyrób fabryki, stojące również przed stołem na ziemi²⁰⁶. Do innych ujęć należą te, na których widać fabryczne budynki. Są to przede wszystkim fotografie polskich pracowników stojących w przeróżnych pozach. W tle uchwycono części fabrycznej zabudowy – słynną bramę²⁰⁷ czy różne ujęcia z dachu budynku administracyjnego przy ulicy Lipowej 4, na których w głębi widać frag-

¹⁹⁰ Numery inw. MHK-Fs22008/IX, MHK-Fs22009/IX. Pankiewicz Tadeusz: *Apteka...*, s. 70–71; Pióro Anna: *Magister Tadeusz Pankiewicz...*, s. 53.

¹⁹¹ Nr inw. MHK-Fs22005/IX.

¹⁹² Nr inw. MHK-Fs11534/IX. Józef Korzeniowski (1944–2014), fotograf, pracownik Pracowni Fotograficznej MHK, więcej jego zdjęć związanych z tematyką żydowską w: Kwiatek Anna: *Wątki żydowskie...* w niniejszym tomie.

¹⁹³ Nr inw. MHK-Fs15488/IX.

¹⁹⁴ O tej sprawie pisze: Pióro Anna: *Apteka Pod Orłem – pamięć odzyskana...*, s. 210–211.

¹⁹⁵ Ibidem, s. 209; nr inw. MGK-Fs15475/IX.

¹⁹⁶ Numery inw. MHK-Fs19096/IX19100/IX/3, MHK-Fs22151/IX/1-13.

¹⁹⁷ Numery inw. MHK-Fs19101/IX–MHK-Fs19107/IX.

¹⁹⁸ Numery inw. MHK-Fs19140/IX–MHK-Fs19149/IX.

¹⁹⁹ Numery inw. MHK-Fs19134/IX–MHK-Fs19139/IX.

²⁰⁰ O Oskarze Schindlerze, Fabryce Naczyń Emaliowanych i jej pracownikach zob. Gawron Edyta: *Oskar Schindler, Fabryka Naczyń Emaliowanych i jej pracownicy*. W: Bednarek Monika, Gawron

Edyta, Jeżowski Grzegorz, Zbroja Barbara, Zimmerer Katarzyna: *Kraków – czas okupacji...*, s. 336–357; Bednarek Monika: *Deutsche Emailwarenfabrik Oskara Schindlera w Krakowie w latach 1936–1945*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, z. 22, s. 127–143.

²⁰¹ O muzeum zob. Marszałek Anna, Bednarek Monika: *Fabryka Emalia Oskara Schindlera. Przewodnik*. Kraków 2011; Bednarek Monika: *Kraków – czas okupacji 1939–1945*. Zarys koncepcji wystawy. W: Bednarek Monika, Gawron Edyta, Jeżowski Grzegorz, Zbroja Barbara, Zimmerer Katarzyna: *Kraków – czas okupacji...*, s. 36–55.

²⁰² Dopiero z biegiem czasu ich liczba wzrosła; zob. Bednarek Monika: *Deutsche Emailwarenfabrik...*, s. 131.

²⁰³ Nr inw. MHK-Fs19680/IX.

²⁰⁴ Wycinek tej fotografii przedstawiający samego Oskara Schindlera wykorzystany w: *Kronika Krakowa...*, s. 355.

²⁰⁵ Bednarek Monika: *Deutsche Emailwarenfabrik...*, s. 131.

²⁰⁶ Nr inw. MHK-Fs21989/IX.

²⁰⁷ Numery inw. MHK-Fs19679/IX, MHK-Fs19681/IX, MHK-Fs19682/IX.

menty zabudowań fabryki i innych budynków z jej okolicy²⁰⁸. Do podobnej grupy należy zaliczyć fotografie z fabrycznej stołówki, kuchni czy różnego rodzaju imprez, pokazujące pracowników i Oskara Schindlera w czasie zabawy i biesiadowania, ale równocześnie wnętrza pomieszczeń, z których przynajmniej część znajdowała się na terenie fabryki²⁰⁹. Są to niewątpliwie nieżydowski pracownicy, do wyjątków należy ujęty na kilku z nich Josef „Sepp” Aue pochodzący z Czech. Jego matką była Żydówka, ale on sam, wychowany na katolika, uniknął prześladowań²¹⁰. Inne fotografie przedstawiają pracowników fabryki, ale raczej Polaków w trakcie wycieczki i zwiedzania dworu w Sance²¹¹ i przy pracy w biurze²¹².

Już na zakończenie wspomnę o serii zdjęć wykonanych po wojnie przez Józefa Lewickiego na cmentarzu przy ulicy Miodowej przedstawiających prawdopodobnie pogrzeb ekshumowanych Żydów ze Skawiny²¹³ oraz o jednej fotografii z okresu wojny przedstawiającej węgierskiego Żyda Fenia. Na odwrocie tego zdjęcia ręcznie widnieje odręczna notatka „Zdrada przez synową Ankę” oraz „Fenio ojciec Jana Duci”, a innym długopisem „VIII/31 1943”²¹⁴.

Kolekcja fotografii dotyczących wątków żydowskich w czasie II wojny światowej, którą posiada w swoich zbiorach Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, jest niewątpliwie wartościowym historycznie zespołem, pomagającym badać dzieje Żydów w czasie ostatniej wojny. Zdjęcia te były często wykorzystywane w różnych publikacjach wydawanych nie tylko przez MHK. Fotografie z naszych zbiorów, a dokładnie ich reprodukcje, można również oglądać na wystawach, tu przede wszystkim należy wymienić wystawy stałe: *Kraków – czas okupacji 1939–1945* w oddziale Fabryka Emalia Oskara Schindlera i *Apteka Tadeusza Pankiewicza w getcie krakowskim* w oddziale Apteka Pod Orłem. Co warte podkreślenia, są one systematycznie udostępniane na stronie portalu Cyfrowy Thesaurus – <http://ct.mhk.pl>.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Naukowa i Archiwum MHK

Materiały przekazane przez Ottona Klugego, nr inw. MHK-K145

Opracowania

Apteka pod Orłem. Historia i pamięć. Kraków 2013

Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji 1939–1945*. Kraków 2010

Bednarek Monika: Kraków – czas okupacji 1939–1945. Zarys koncepcji wystawy. W: Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji...*, s. 36–55

Bednarek Monika: Terror w okupowanym Krakowie. W: Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji...*, s. 236–259

Bednarek Monika: *Apteka Tadeusza Pankiewicza w getcie krakowskim. Przewodnik*. Kraków 2013

Bednarek Monika: *Deutsche Emailwarenfabrik Oskara Schindlera w Krakowie w latach 1936–1945*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, z. 22, s. 127–143

Biberstein Aleksander: *Zagłada Żydów w Krakowie*. Kraków 1985

Chwalba Andrzej: *Dzieje Krakowa. T. 6. Kraków w latach 1939–1945*. Kraków 2002

Didi-Huberman Georges: *Obrazy mimo wszystko*. Przel. Maja Kubiak Ho-Chi. Kraków 2008

Duda Eugeniusz: Historia i architektura synagogi Starej od XVI wieku po jej adaptację na muzeum po II wojnie światowej. W: *Ostoja tradycji*. Kraków 2016, s. 49–112
Fotografia. Katalog zbiorów. Red. nauk. Mariusz Hermansdorfer, oprac. Adama Sobota. Wrocław 2007

Gawron Edyta: Obóz w Płaszowie – część nazistowskiego planu eksploatacji gospodarczej i ludobójstwa. W: Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji...*, s. 396–423

Gawron Edyta: Oskar Schindler, Fabryka Naczyn Emaliowanych i jej pracownicy. W: Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji...*, s. 336–357

Gryta Jan: Polityka Pamięci w Krakowie. Pomniki, tablice, obeliski sprzed roku 1989 poświęcone Zagładzie Żydów. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 157–186

Jaklińska-Duda Aleksandra: *Judaica w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Fotografia*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1988, z. 15, s. 131–132

Kocik Katarzyna: Płaszów. Próba upamiętnienia (1945–2017). W: *Płaszów – odkrywanie...*, s. 97–141

Kotarba Ryszard: *Niemiecki obóz w Płaszowie 1943–1945*. Warszawa–Kraków 2009

Kotarba Ryszard: Obóz Płaszów. Historia, świadkowie, teraźniejszość. W: *Płaszów – odkrywanie...*, s. 29–45

Kronika Krakowa. Warszawa 1996

Pamięci. Transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski Południowej 1940–1944.

²⁰⁸ Numery inw. MHK-Fs18228/IX–MHK-Fs18231/IX, MHK-Fs19656/IX–MHK-Fs19659/IX, MHK-Fs19661/IX–MHK-Fs19664/IX, MHK-Fs19665/IX.

²⁰⁹ Numery inw. MHK-Fs19658/IX, MHK-Fs19660/IX, MHK-Fs19664/IX, MHK-Fs19666/IX–MHK-Fs19678/IX, MHK-Fs19688/IX.

²¹⁰ Numery inw. MHK-Fs18232/IX, MHK-Fs18233/IX.

²¹¹ Numery inw. MHK-Fs-19684–MHK-Fs19687/IX/2, MHK-Fs19689/IX–MHK-Fs19690/IX/2.

²¹² Nr inw. MHK-19583/IX.

²¹³ Numery inw. MHK-8897/N/1–MHK-8897/12.

²¹⁴ Nr inw. MHK-19150/IX.

- Red. Franciszek Piper, Irena Strzelecka. Warszawa–Oświęcim 2002
- Kuwałek Robert: Deportacja Żydów krakowskich do obozu zagłady w Bełżcu – 1942 rok. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 13–51
- Lethen Helmut: *Cień fotografa. Obrazy i ich rzeczywistość*. Przeł. Elżbieta Kalinowska. Kraków 2016
- Ludwikowski Leszek: *Stara Bóżnica na Kazimierzu w Krakowie*. Kraków 1981
- Łabno Beata; Pelagia Bednarska. W: *Wojna to męska rzecz? Losy kobiet w okupowanym Krakowie w dwunastu odsłonach*. Red. Anna Biedrzycka. Kraków 2011, s. 46–49
- Marszałek Anna, Bednarek Monika: *Fabryka Emalia Oskara Schindlera. Przewodnik*. Kraków 2011
- Pankiewicz Tadeusz: *Apteka w getcie krakowskim*. Kraków 2003
- Pióro Anna: Apteka Pod Orłem – pamięć odzyskana. Dzieje Apteki jako przykład manipulacji pamięcią zbiorową. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 187–231
- Pióro Anna: *Getto krakowskie 1941–1943. Przewodnik po terenie getta*. Kraków 2005
- Pióro Anna: *Magister Tadeusz Pankiewicz. Biografia*. Red. Anna Biedrzycka. Kraków 2013
- Płaszów – odkrywanie*. Kraków 2016
- Po stokroć Hermanowicz! Katalog wystawy*. Red. Wiesław Dyląg, Marta Motyl. Kraków 2009
- Polski słownik biograficzny*: Grudziński Józef. Hasło oprac. Stanisław Gawęda T. 9. Wrocław 1961, s. 45–46
- Salwiński Jacek: Pamięć i historia II wojny światowej w działalności Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. W: *Apteka pod Orłem. Historia...*, s. 109–156
- Struk Janina: *Holokaust w fotografiach. Interpretacja dowodów*. Warszawa 2007
- Szymański Wojciech: Pomnik Ofiar Faszyzmu w Płaszowie jako tekst, kontekst i podtekst kultury. Pamięć o wojnie po wojnie. W: *Płaszów – odkrywanie...*, s. 143–170
- Turdza Witold: *Secesja w architekturze Krakowa. Fotografie Janusza Podleckiego*. Kraków 2008
- Wroński Tadeusz: *Obóz w Płaszowie – miejsce masowej eksterminacji ludności żydowskiej, polskiej i innych w latach 1942–1945*. Warszawa 1981
- Zimmerer Katarzyna: Getto. W: Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji...*, s. 288–331
- Zimmerer Katarzyna: Życie codzienne krakowian w okupowanym mieście. W: Bednarek Monika, Edyta Gawron, Grzegorz Jeżowski, Barbara Zbroja, Katarzyna Zimmerer: *Kraków – czas okupacji...*, s. 184–231

Prasa

„Echo Krakowa” 1964, nr 207, z 3 września; nr 208, z 4–5 września

Strona internetowa

<http://www.getto.pl/>

Słowa kluczowe

fotografia, II wojna światowa, Żydzi, Niemcy, getto w Podgórzu, KL Płaszów, Apteka pod Orłem, Holokaust, Tadeusz Pankiewicz, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Jewish themes in photographs from the collection of the Historical Museum of the City of Kraków. Part 2. Photographs concerning World War II and places of memory

The photographs connected with Jewish themes during World War II, which the Kraków Photography Department of the MHK possesses in its collections, is undoubtedly a historically valuable set of exhibits that helps to study the history of Jews. These photographs come from various sources: purchases, donations from private individuals, transfers from institutions, acquisitions of collections of units that were incorporated into the MHK structures. This was the case when in 2003 the Pod Orłem pharmacy became a branch of the MHK. These are photographs showing mostly Kraków; however, some of them also show other places, not all of them recognisable. A large portion of these photographs was taken by Germans, whose identities are mostly unknown, some of them are works by Poles, while the nationality of other authors can only be guessed at. Photos can be grouped into several subjects. They show

the streets of Kraków – e.g. the march of soldiers across Limanowskiego Street or a view of Florianska Street, and Jews are captured in them by chance. Another category includes pictures of the streets of Kazimierz from the beginning of the war, when the Jewish population could still live there – residents of this district can be seen in some of them. Other photographs show the forced work of Jews in sweeping or clearing streets. Finally, several shots showing the displacement – Kraków was to become a city “without Jews”, hence they were to move out of the city by the 15th of August 1940. Photographs depicting the abuses of the Jewish population – the famous clipping of payot or other forms of humiliation – have a completely different character. In March 1941, Germans issued an order ordering the Jews who remained in Kraków to move to the ghetto that had been established in Podgórze. The repository under the

care of the Kraków Photography Department at the MHK includes photographs of the ghetto gates (the main gate at the Podgórski Market Square, at Lwowska Street and at Plac Zgody – today's Plac Bohaterów Getta) and the wall surrounding it. The vast majority of these photographs are taken from the outside, from the "Aryan" side. Only four of them show the ghetto from the inside. The collection also contains photographs of deportations from the ghetto in June 1941 and the liquidation in March 1942. In a certain way, they are accompanied by ID photographs found in Podgórze in the area of the former ghetto, taken before or at the beginning of the war, probably from Miechów and its surroundings. The Department's collection contains only individual photographs, on which KL Plaszow can be seen, but a film made by Tadeusz Franiszyn can be found here. It consists of two parts, the first filmed in September 1944, i.e. when the camp was in operation, and the second one from 17 January 1945, i.e. after the camp was evacuated, but before the Germans withdrew from Kraków. On the other hand, a large group of photographs depicts the area of the former camp after the war, including places commemorating

the crimes committed by the Germans in this area. Several photographs are connected with KL Auschwitz, they show the camp and prisoners during the war, its terrain after the war and several shots from visits of famous people. Finally, photographs connected with the Pod Orłem pharmacy and its owner Tadeusz Pankiewicz should be mentioned. These are the pictures of Pankiewicz himself before, during and after the war, showing the employees of the pharmacy and Jews visiting Pankiewicz in the pharmacy. Photographs also document the appearance of the pharmacy's interior and its fate (the building) after the war – a bar was located there. Finally, there is a large number of photographs showing the opening of the Museum of National Remembrance (today's Pod Orłem pharmacy, a branch of the MHK) and photographs from exhibitions held in this museum. Several photographs show the famous Deutsche Emailwarenfabrik of Oskar Schindler at Lipowa 4. These are photographs of the building and its employees (mainly Poles) and Schindler himself. Finally, there is a series of photographs from the cemetery at Miodowa Street, probably from the funeral of exhumed Jews from Skawina.